

ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՊՈՆԶԻԱՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Ղևոնդ Ալիշանն առանձնահատուկ տեղ ունի հայ դասական գրականության և հայագիտության մեջ: Վաթսուն տարի տևող իր ստեղծագործական կյանքի ընթացքում նա հանդես է եկել տարբեր ասպարեզներում, դրսևորելով իրեն որպես բանաստեղծ, արձակագիր, հայագետ, պատմաբան, աշխարհագրագետ, թարգմանիչ: Նա տվել է մեծ արժեքներ ներկայացնող գործեր: «Բազմավեպ»-ում տպագրված նրա բազմաթիվ հոդվածները վերաբերում են հասարակական կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառներին, և նրանց մի մասը մինչև այսօր էլ չեն կորցրել իրենց արժեքը:

Մեծ է Ալիշանի դերը նաև հայ գեղարվեստական գրականության ասպարեզում: Իր բանաստեղծական գործունեությունն սկսելով որպես Մխիթարյան միաբանության նախորդ հեղինակների գրական տրադիցիաները շարունակող հեղինակ, Ալիշանն աստիճանաբար հակադրվեց Մխիթարյան միաբանության գրական ուղղությանը՝ կլասիցիզմին, և իր լավագույն գործերով ուղի հարթեց ռոմանտիզմի համար՝ դառնալով նրա հիմնադիրներից ու առաջին ներկայացուցիչներից մեկը:

Ալիշանը իր ամբողջ կյանքում, ապրելով ու ստեղծագործելով հայրենի բնաշխարհից և ժողովրդից հեռու, տվեց մի շարք հայրենասիրական բանաստեղծություններ ու պոեմներ, որոնք գրական փառք բերեցին հեղինակին և ջերմորեն ընդունվեցին ժամանակակիցների ու հաջորդների կողմից: Ալիշանի մասին սիրով են արտահայտվել հայ գրականության խոշոր ներկայացուցիչներ Աղայանը, Թումանյանը, Վարուժանը և ուրիշներ:

Անցյալում Ալիշանի գեղարվեստական ժառանգությունը հանգամանալից ուսումնասիրության գրեթե չի արժանացել: Գրվել են միայն հոդվածներ, գլխավորապես հորեյանի (1890) և մահվան (1901) առիթներով և, հասկանալի է, որ դրանք միայն

դրվատական բնույթ ունեն: Սովետական հեղինակներից՝ արժեքավոր է Ա. Տերտերյանի «Ալիշանը և հայրենասիրությունը» ուսումնասիրությունը:

Սույն գրքույկում անդրադարձել ենք Ալիշանի պոեզիային, հիմնականում կանգ առնելով նրա հայրենասիրական բանաստեղծությունների վերլուծության վրա:

Քերովբե (հետագայում՝ Ղևոնդ) Պետրոսի Ալիշանյանը ծնվել է 1820 թ. հուլիսի 6 (18)-ին, Պոլսում, դրամագետ-հնահավաքի ընտանիքում: Կյանքի վերջին տարիներին արքունի սեղանավոր դարձած Պետրոսը (1775-1834) 1827 թվականի դեկտեմբերին ընտանիքով Պոլսից աքսորվում է Եվդոկիա, որտեղից, աղքատության դուռը հասած, վերադառնում 1830 թվականին: Պետրոսը, ընդունելով այդ ժամանակ Պոլսում գտնվող Մխիթարյան միաբանության անդամ՝ հայագետ Մկրտիչ Ավգերյանի առաջարկությունը, որոշում է իր երկու որդիներին ուղարկել Վենետիկ՝ Մխիթարյանների մոտ ուսումնառության: 1832 թվականի մայիսին Քերովբե և Սերովբե (1822-1903) Ալիշանյանները Մկրտիչ Ավգերյանի առաջնորդությամբ դուրս են գալիս Պոլսից և նույն թվականին հասնում ս. Ղազար:

Քերովբե Ալիշանյանը հինգ տարի սովորում է Նորընծայարանում (1832-1937) և ապա չորս տարի Բարձրագույն կրթարանում (1837-1841. հայտնի է նաև Վարժարան անվամբ): Նա 1938 թվականին վերամկրտվելով Ավարայրի նշանավոր հերոսներից մեկի՝ Ղևոնդի անունով, ընդունվում է Մխիթարյան միաբանության անդամ և հետագայում այդ անունով էլ հայտնի դառնում ընթերցող ու գիտական հասարակայնությանը: Մինչդեռ նրա եղբայրը, տաքարյուն ու դյուրագրգիռ բնավորության պատճառով չհամապատասխանելով միաբանության պահանջներին, 1836 թվականին վերադառնում է Պոլիս:

ՌԻսման ընթացքն ավարտելուց հետո, 1841 թվականից Ալիշանն սկսում է դասավանդել Ռաֆայելյան վարժարանում, 1843 թվականի հունվարից դառնում է հիշյալ վարժարանի ուսումնապետը (ուսմասավար), իսկ 1848 թվականի մայիսին նշանակվում է նույն վարժարանի տեսուչ: Նա «Բազմավեպ» հանդեսի խմբագրական հանձնաժողովի

անդամ էր, իսկ 1849-1851 թվականներին դառնում է նրա խմբագիրը, շարունակելով միաժամանակ, դասավանդել վարժարանում:

Խմբագիր եղած տարիներին Ալիշանն աշխատում էր հասնել այն բանին, որ «Բազմավեպ»-ը որքան հնարավոր է ավելի մոտ կանգնած լինի հայ ժողովրդի կյանքին, նրա հոգևոր կուլտուրային: Նա հնարավորին չափ մեծ տեղ էր տալիս Հայաստանի ներկայի և հատկապես անցյալի մասին գրված գործերին, տպագրում էր «ռամկական» երգեր, պատմա-աշխարհագրական ուսումնասիրություններ, հայագիտական աշխատություններ, բանաստեղծություններ և այլն: Մինչև իր կյանքի վերջին տարիները Ալիշանը շարունակում էր հողվածներ և ուսումնասիրություններ տպագրել «Բազմավեպ»-ում, ընդ որում հազվագյուտ չեն ամսագրի այն համարները, ուր նա հանդես է եկել երկու, նույնիսկ երեք գործերով:

1830 թվականին Հռոմ մեկնելու պատճառով Ալիշանն ազատվում է Ռաֆայելյան վարժարանի տեսչի պարտականությունից: Հռոմում ուսումնասիրելով Վատիկանի հայկական ձեռագրերը, նա վերադառնում է Վենետիկ և շարունակում դասավանդել Ռաֆայելյան վարժարանում: 1851 թվականին Ալիշանը գործուղվում է Լոնդոն, Ռաֆայելյան վարժարանի հետ առնչվող ֆինանսական մի քանի հարցեր լուծելու համար: Նա ճանապարհին այցելում է Վիեննա և Բեռլին: Լոնդոն հասնելուց հետո տարբեր առիթներով մեկնում է Փարիզ, Բրյուսել, լինում պատմական Վաթերլոյի դաշտում, կապեր հաստատում եվրոպական գիտնականների հետ (Վինչոման, Ջախաու, Պետերման, Բենո): Հիշյալ քաղաքներում նա ամենուրեք որոնում է հայկական ձեռագրեր, ուսումնասիրում և արտագրում դրանցից հազվագյուտ արժեք ներկայացնողները:

Մոտ մի տարվա շրջագայությունից հետո, 1852 թվականին Ալիշանը վերադառնում է Վենետիկ և որոշ ժամանակ անց նա գործուղվում է Փարիզ: Նա չորս ամիս անց է կացնում ճանապարհորդության մեջ, վերադարձին այցելում է Լիոն, Ճենովա, Միլան քաղաքները և նույն թվականին վերադառնում Վենետիկ:

Այստեղ շարունակելով դասավանդելը, նա միաժամանակ մեծ եռանդով նյութեր է հավաքում իր աշխատությունների համար, ուսումնասիրում եվրոպական ու ասիական մի շարք լեզուներ: Հայաստանում գտնվող իր բազմաթիվ ծանոթներին խնդրում է արտագրել իրեն հարկավոր ձեռագրերը, լուսանկարել պատմական արժեք ունեցող հնությունները և այդ ամենն ուղարկել իրեն: 1858 թվականին Ալիշանը նորից գործուղվում է Փարիզ՝ Մուրադյան վարժարանում դասավանդելու համար, և 1859 թվականից դառնում է այդ վարժարանի տեսուչը: Նրա տեսչության օրոք Մուրադյան վարժարանը մեծ բարգավաճման է հասնում և այստեղ այցելած Միքայել Նալբանդյանը դրվատանքով է խոսում վարժարանի ու նրա տեսչի մասին, որի հետ նա նամակագրական կապի մեջ էր:

1861 թվականին Ալիշանը հետ է կանչվում վանք, իսկ 1866 թվականից նշանակվում է Վենետիկի Ռաֆայելյան վարժարանի տեսուչ: Նրա տեսչության տարիներին վարժարանը համարվում էր Իտալիայի լավագույն դպրոցներից մեկը: «Դպրոցի ամբողջ կազմակերպության և ուղղության վրա տիրում էր հայր տեսչի՝ Ալիշանի ոգին, – գրում էր Գրիգոր Արծրունին, որն այն ժամանակ գտնվում էր Վենետիկում, – դպրոցն ուսումնասիրած լինելով կարելի էր գաղափար կազմել նրա ղեկավարի ուղղության, բնավորության և լայն համամարդկային գաղափարների մասին: Ալիշանի անխարդախ, համակրելի, անկեղծ բնավորությունը, նրա լայն, մարդասիրական և հայրենասիրական անձնվեր հանձարը կերպարանավորվում էր դպրոցի թե ամբողջության, և թե նրա յուրաքանչյուր մանրամասնության մեջ»¹:

1862 թվականին Ալիշանն ազատվում է տեսչի պարտականությունից և մինչև իր կյանքի վերջին տարիները զբաղվում ստեղծագործությամբ՝ չվարելով ոչ մի պաշտոն: Այդ ժամանակաշրջանում մեկը մյուսի հետևից երևան են գալիս Ալիշանի կապիտալ մենագրությունները, որոնք որպես գիտնականի հռչակեցին նրան: Դրանցից են՝ «Քաղաքական աշխարհագրութիւն նկարացոյց պատկերօք» (1853), «Նշմարք և նշխարք Հայաստանի» (1870 թ., թարգմ. ֆրանսերեն 1872 թ., գերմաներեն՝ 1893 թ.,

¹ «Մշակ», 1890, № 49-50:

անգլերեն՝ 1875 թ.), «Շնորհալի և պարագա յուր» (1873), «Շիրակ» (1881), «Սիսուան» (1885 թ., թարգմ. ֆրանսերեն 1899 թ.), «Այրարատ» (1890), «Սիսական» (1893), «Հայրուսակ» (1893), «Հայ-Վենետ» (1896 թ., համառոտված թարգմանությունն իտալերեն՝ նույն թվականին) և բազմաթիվ այլ գործեր, որոնք մտել են հայագիտության ոսկե ֆոնդի մեջ և փաստական նյութի տեսակետից խոշոր արժեք են ներկայացնում: Ոչ պակաս արժեքավոր գործեր է տվել Ալիշանը գեղարվեստական ստեղծագործության ու թարգմանությունների ասպարեզում: 1852 թվականին Վենետիկում հրատարակվում է «Ծաղկաքաղ քերթողաց անգղիացուց» ժողովածուն, ուր նա թարգմանություններ էր զետեղել Բայրոնից, Պոպպից, Գրեյից, Միլտոնից և ուրիշներից: 1857-1858 թվականներին հրատարակվում են նշանավոր «Նուագք»-ների հինգ հատորները (բոլոր հատորները հետագայում վերահրատարակվել են), որոնք պարունակում են մոտ 350 անուն գործեր: 1860 թվականին «Իտալիա» խորագրով հրատարակվում է Բայրոնի «Չայլո Հարոլդ» պոեմի չորրորդ երգի թարգմանությունը, կատարված Ալիշանի կողմից, որը, չնայած գրաբար լինելուն, լավագույն թարգմանությունների շարքն է դասվում: 1866 թվականին հրատարակվում է «Նվեր տղայոց» արձակ գեղարվեստական գործը: 1869-1870 թվականներին հրատարակվում են «Հուշիկք հայրենյաց հայոց»-ի երկու հատորները, որ սկսած 1862 թվականից, հատվածաբար լույս էր տեսնում «Բազմավեպ»-ում: 1871 թվականին առանձին գրքույկով հրատարակվում է Շիլլերի «Երգ ի զանգակն»-ի Ալիշանի գրաբար թարգմանությունը և այլն:

Հիշյալ և ուրիշ աշխատությունների հրատարակումով Ալիշանն աստիճանաբար համաեվրոպական ճանաչում է ստանում: 1886 թվականին ֆրանսիական ակադեմիան նրան շնորհում է Պատվո լեգեոնի շքանշան: 1887 թվականին նա ընտրվում է Իտալիայի Ասիական ընկերության պատվավոր անդամ, 1894 թվականին՝ Մոսկվայի հնաբանական ընկերության անդամ: 1896 թվականին Պետերբուրգի հնախոսական ընկերությունը Ալիշանին ընտրում է իր պատվավոր անդամների թվում, իսկ 1897 թվականին ընտրվում է Ենայի Փիլիսոփայական ակադեմիայի անդամ և այլն: Ալիշանին բարձր են գնահատել հայագիտության խոշորագույն ներկայացուցիչներ Կարրիերը, Վինտշմանը, Բաումգարտենը, Բրոսսեն, Վեսելովսկին, Բրյուսովը և շատ ուրիշներ:

1901 թ. նոյեմբերի 9 (22)-ին սրտի պայթյունից վախճանվեց Ալիշանը և թաղվեց ս. Ղազար կղզում, ավելի քան 40 (թարգմանություններն էլ հաշված՝ մինչև 70) հատորանոց գրական ժառանգություն թողնելով հայ ժողովրդին:

* * *

Թե կոնկրետ որ թվականից է սկսել ստեղծագործել Ղևոնդ Ալիշանը՝ դժվար է ասել: Նրա կենսագիր Ս. Երեմյանը նշում է, որ դեռևս Նորընծայարանում սովորելիս նա գրում էր բանաստեղծություններ և կարդում հանդեսների ժամանակ: Այդ կարգի գործերից մեզ ոչինչ չի հասել, և հավանորեն դրանց ինքը՝ հեղինակն էլ առանձնապես չի արժեքավորել: Ալիշանի՝ մեզ հասած սկզբնական շրջանի մի քանի բանաստեղծությունները գրված են 1839 թվականին, իսկ որպես ձևավորված բանաստեղծ նա հանդես է գալիս 1840 թվականից, այսինքն այն ժամանակվանից, երբ սովորում էր Բարձրագույն կրթարանում: Դեռ Մխիթար Սեբաստացու օրոք հիմնադրված այս հաստատությունն ուներ մեկ նպատակ. պատրաստել հնագանդ ու խոնարհ աշակերտներ, որոնց «ամբողջ կյանքը պիտի ըլլա տրված հրամաններու գործադրությանը» (Ա.Արփիարյան):

Սակայն Վարժարանի այս ծանր ռեժիմը թեև ունեցավ իր անժխտելի ազդեցությունն Ալիշանի վրա, բայց չկարողացավ նրան մինչև վերջ կտրել արտաքին աշխարհից: Քսանամյա երիտասարդ բանաստեղծը, որի զգայուն ու վշտոտ սրտում արդեն բուն էր դրել մաշող կարոտը դեպի իր հեռավոր հայրենիքը, առաջին իսկ գործերում սկսեց տենչանքով երգել ազատ կյանքը, բնությունը, անդորր գիշերը, խոխոջացող առվակը, գիշերային կամ լուսաբացի գով քամին, շնկշնկացող անտառը և այլն: Այս հանգամանքը որոշակիորեն նկատվում է «Երգք հանգրուանաց» խորագիրը կրող բանաստեղծաշարի յուրաքանչյուր ոտանավորն ընթերցելիս: Հիշյալ խորագրի ներքո զետեղված 34 գործերի մեծ մասն աչքի են ընկնում իրենց անմիջականությամբ, անկեղծությամբ ու թարմությամբ (տե՛ս «Առ զեփիւռ ընդ ընգուզենեալ», «Արուսեակ», «Լուսին», «Գիշեր», «Լերինք» և այլն): Սրան միանում է նաև թախիծն ու տրտմությունը:

1843 թվականի հունվարից, Գ.Այվազովսկու նախաձեռնությամբ և խմբագրությամբ, սկսում է հրատարակվել «Բազմավեպ» հանդեսը, որի էջերում իր

գրական գործունեությունն է սկսում Ալիշանը: Այստեղ տպագրված նրա գործերը, որոնք նույնպես գրված են գրաբարով, համեմատաբար ավելի աշխարհիկ բնույթ ունեն և, նախորդի նման, պատկերում ու դրվատում են բնությունը: Գեղեցիկ պատկերների ու համեմատությունների միջոցով հեղինակը նկարագրում է զարնան ամիսները, բացահայտում նրանց դերը, նշանակությունը և այլն:

Սակայն Ալիշանի սկզբնական շրջանի ստեղծագործության գերակշռող մասը կրոնական բնույթ ունի: Նա աստծուն և սրբերին նվիրել է բազմաթիվ ու բազմապիսի բանաստեղծություններ, աղոթքներ, մաղթանքներ, ներբողներ, որոնք անհրաժեշտ տուրք էին ժամանակին ու միջավայրին, և որոնք այսօր, հասկանալի է, ոչ մի արժեք չունեն մեզ համար:

Ընդհանուր գծերով այսպիսին է Ալիշանի առաջին շրջանի ստեղծագործության բնութագրությունը: Վանական միջավայրում, աղոթքների ու կրոնական ջերմեռանդության մեջ մեծացած բանաստեղծը դեռևս վերջնականապես չէր կտրվել ռեալ աշխարհից: Մի զգայուն նյարդով այնուամենայնիվ նա կապված էր արտաքին աշխարհի ու բնության, իր հարազատների ու հեռավոր, սիրելի հայրենիքի հետ: Եթե չլիներ այդ կապը, Ալիշանն իր գրական գործունեության հաջորդ շրջանում չէր կարող ստեղծել մի շարք բարձրարժեք գործեր, որոնք նրան դարձրին հայ պոեզիայի նահապետը:

* * *

Ալիշանի պոեզիայի երկրորդ՝ ամենահարուստ ու բազմազան շրջանն սկսվում է 1847 թվականի կեսերից, երբ «Բազմավեպ»-ում տպագրվում է նրա «Հայոց աշխարհիկ» բանաստեղծությունը՝ «Նահապետ» ստորագրությամբ:

Առաջինը, որ հենց սկզբից աչքի է ընկնում վերոհիշյալ բանաստեղծության մեջ, այդ նրա լեզուն է: Եթե սկզբնական շրջանում երիտասարդ վարդապետը գրում էր այնպիսի ծանրամարս գրաբարով, որ առանց լուրջ ճիգերի ու բառարանի անկարելի էր լրիվ հասկանալ, ապա իր ստեղծագործության երկրորդ շրջանից սկսած Ալիշանը գրում է աշխարհաբարով, որը թեև բոլորովին զերծ չէր գրաբարյան ձևերից, սակայն անհամեմատ ավելի մատչելի էր ընթերցողներին: Այս հանգամանքը մի ամբողջ գլխով

Ալիշանին բարձրացրեց իր ժամանակակիցների համեմատությամբ: Իբրև իր դարաշրջանի այրող պահանջներն ըմբռնող մարդ, նա հասկացավ, որ ժողովրդի հետ խոսելու համար անհրաժեշտ է գրել «ռամկորենով», թեև վերջինիս նկատմամբ նա առանձնապես դրական վերաբերմունք չուներ: Ալիշանն իր ընտիր քանաստեղծությունները գրեց աշխարհաբար, մի հանգամանք, որով պարզ կերպով ցույց տվեց իր ճիշտ կողմնորոշումը լեզվի հարցում: Միանգամայն այլ է Ալիշանի ստեղծագործական դիմանկարը աշխարհաբար գրված գործերում: Դժվար ըմբռնելի, նման հնչյունների կրկնման հետևանքով բառերի ժխորով հագեցած գործերի փոխարեն հանդես են գալիս մեղմ, հանդարտ, հուզաթաթալ քանաստեղծություններ: Հայրենիքի հանդեպ ունեցած սիրով ու քնքշությամբ լի ջերմ սրտի տրոփումն է զգացվում «Նահապետ» ստորագրությունը կրող համարյա բոլոր քանաստեղծություններում:

Հայո՛ց աշխարհիկ, գարունդ է հասել,

Ահա գեղեցիկ գարուն քո եկել,

Ո՛վ դու ի վաղուց մոռցված հայրենիք,

Ո՛վ դու իմ սրտիս անմոռաց տեղիք,

Ահա գարունիկդ հասել է, հասել

Ավագ Մասյաց ծայրն ընդ քեզ հաշտ հայել:

Անհուն բերկրանքով, ջերմագին սիրով, պարզ ու անպաճույճ տողերով քանաստեղծը երգում է հայրենի երկրի շքեղ գարունը: Լեռներն ու հովիտները գեղատեսիլ հարսերի նման զարդարվել են երփներանգ գույներով, կապույտ սարերը գլուխներին անմահական ծաղիկներից գույնզգույն պսակներ են կապել, գետերի եզրերին բացվել են իրենց պայծառ գեղեցկությամբ հմայող չքնաղ շուշաններն ու կարմիր վարդերը: Մի տեղ սարյակն է անմեղ նազանքով սկսել իր թովիչ երգերը, մի այլ տեղ ուրախ ճովողունով արտույտն է ճախրում ու ասես ավետում գարնան գալուստը: Աշխույժ խայտալով դեպի կանաչապատ դաշտերն են վազում չարաճճի գառներն ու ուլիկները, ամբողջ բնությունն ասես ուրախանում է ձմռան կապանքներից ազատագրվելու համար:

Բայց չքնաղ ու գեղատեսիլ բնությունը ուրախության հետ մեկտեղ դառը վշտի արտասուքներ է քամում ավեզարդ Նահապետի աչքերից, որովհետև օտար նվաճողները

ճնշում ու ոչնչացնում էին հայ ժողովրդին, կեղեքում, անլուր տառապանքների ենթարկում նրան: Այդ հանգամանքը խոր վիշտ է պատճառել բանաստեղծին.

Բայց ափսո՛ս հիմիկ, որ չար թշնամիք,
Իսկի չեն խնայել Հայոց աշխարհիկ,
Եկեղեցիք, վանք, գրատուն, դարպաս,
Զարկել են թըրով հըրով դաս ու դաս,
Զազգն ընչոք տեղոք քանդել ու գերել,
Դեմ չորս հովերուն տըվել ու ցըրվել,
Ավա՛ղ քեզ, ավա՛ղ, Հայոց աշխարհիկ
Տուն երկնանման, փըլած տաղվարիկ...

Չնայած այս բոլորին, ավերված, հրի ու սրի ճարակ դարձած հայրենիքը հավերժ սիրելի ու պաշտելի է Նահապետի համար: Նա իր հոգու ամբողջ ուժով դատապարտում է այն մարդկանց, որոնք մտածում են իրենց հայրենիքից հրաժարվել, կամ, որ ավելի սարսափելի է, դավաճանել նրան:

Հայրենիքը սիրելի ու անփոխարինելի է, ինչ էլ որ լինի, և ինչպիսին էլ լինի, այսինքն՝

Քանց օտար վարդ՝ քաղցըր հայրենյացն է փուշ:

Գեղատեսիլ ու աննման գարնան ֆոնի վրա պատկերելով ավերված Հայաստանը, հեղինակն այդ հակադրության միջոցով ավելի է շեշտում իր հեռավոր հայրենիքի մռայլ, արյունոտ իրականությունը: Այս հակադրությունն ավելի է ուժեղանում, երբ հայրենասեր բանաստեղծն իրեն ներկայացնում է որպես զառամյալ ու հիվանդ մարդ, որպես ծեր, «ծաղիկ վաղանցուկ», որը, սակայն, անխարդախ սիրով սիրում է իր հայրենիքն ու տենչում նրա ազատությունը.

Բայց Նահապետիս ի՞նչ ասեմ, ծերուկ,
Որ եմ քան զամեն ծաղիկ վաղանցուկ,
Իմ գարունս անցել ու հասել աշուն,
Ցամքած տերևուկս ըսպասեմ հովուն,
Թե ե՞րբ ի լերանց ծոցուն փըչե՛ խոր.
Զըզե անկըսկի՞ծ զիս ի մահուն ձոր:

Այսպես է ներկայանում իր ընթերցողներին Ալիշան-Նահապետը: Եվ պանդուխտ քանաստեղծի վերջին ու միակ իդձն է թաղվել հայրենի հողում.

Ծեր Նահապետիդ տո՛ւր կակուղ հողիկ,

Որ քեզ պինդ սիրեց, Հայո՛ց աշխարհիկ:

Վերոհիշյալ ստեղծագործության կապակցությամբ հետաքրքրական է մի ուրիշ հանգամանք: «Բազմավեպ»-ը քանաստեղծության վերջում կցում է մի ուշագրավ ծանոթագրություն: Անվերապահորեն «Հայոց դաշտերի Վիրգիլիոս կամ Հոմերոս» հայտարարելով «Հայոց աշխարհիկ»-ի հեղինակին, նշվում է, որ վերջինիս կյանքն ու գործունեությունը հիմնականում անհայտ է մնացել հաջորդների համար, որ միայն նրա մի քանի քանաստեղծություններն են պահպանվել զանազան ոսկեփորիկների ու տաղարանների մեջ և այդպես հասել մինչև մեր օրերը: «Կերևա թե աս Նահապետը քանի մը դար առաջ՝ Շահաբբասին ժամանակները Հայաստան մնացող ազգայիններեն եղած է», – ավելացվում է ծանոթագրության վերջում:

Հարց է ծագում. ի՞նչն է ստիպել Ալիշանին նման քայլի դիմելու, այսինքն՝ աշխարհաբար լեզվով գրված իր անդրանիկ քանաստեղծությունը որպես ուրիշի գործ ներկայացնելու:

Հայտնի է, որ XIX դարի առաջին կեսում իր ամբողջ ուժով շարունակվում էր բորբոքվել գրաբարի կամ աշխարհաբարի համաժողովրդական լեզու լինելու հարցի շուրջը մղվող բանակռիվը, որը գրականության մեջ հայտնի է «գրապայքար» անունով: Այդ բանակռվում ակտիվ դեր ունեին Մխիթարյանները, որոնք աշխարհաբարի կողմնակիցներին հակադրելու համար, գրում, թարգմանում ու գործում էին գրաբարով, իրենց տպագիր օրգանում ջերմորեն ապացուցում, որ հայ ժողովրդի միակ լեզուն պիտի լինի միայն գրաբարը: «Բազմավեպ»-ը այլևայլ առիթներով բազմիցս հայտարարել է, որ Մխիթարյանները ոչ միայն չեն հրաժարվում այդ լեզվից, այլև համառորեն պայքարում են նրա վերականգնման և ժողովրդի մեջ արմատավորելու համար: Մխիթարյան ավագ սերնդի ներկայացուցիչներ Ավգերյանը, Թովմաճանը, Ջախջախյանը, Բագրատունին, որոնք կրթվել ու դաստիարակվել էին գրաբարով, հանդիսանում էին նրա ամենաջերմ պաշտպանն ու կրքոտ պրոպագանդողը: Միանգամայն հասկանալի է, որ այս պայմաններում 27-ամյա Ալիշանին, որը նոր էր միայն սկսել տպագրվել «Բազմավեպ»-ի

Էջերում, անհնարին կլինեն միանգամից հակադրվել միաբանության ներսում տիրող այդ ոգուն, հակադրվել անառարկելի հեղինակություն համարվող «հայրերին» և հանդես գալ աշխարհաբար բանաստեղծություններով: Այս նկատի ունենալով է, որ Ալիշանը դիմել է հիշյալ անմեղ կեղծիքին, որը լիովին արդարացնում է նրան և որի նման այլ դեպքեր քիչ չեն հայտնի մեր գրականության մեջ:

«Հայոց աշխարհիկ»-ին հավասարագոր տրամադրություն է արտահայտում 1848 թվականին «Բազմավեպ»-ում լույս տեսած «Ողբամ զքեզ հայոց աշխարհ» բանաստեղծությունը, որը թեև գրված էր նախորդից մոտ մեկ տարի ուշ, բայց ստեղծագործության ձևի, արտահայտած իմաստի տեսակետից ասես նախորդի օրգանական շարունակությունն է կազմում: Դա մի սրտակեղեք, աղեխարշ մորմոք է արյուն-ավեր դարձած Հայաստանի, նրա կործանված հնությունների ու եղծված արժեքների նկատմամբ:

Ողբամ, ողբամ, հազար ողբամ զքեզ Հայաստան,
Երբեմն բյուր փառաց տեղիք, հիմա դամբան,
Քո ծիրանիքն մերկացան, քո թագդ առավ,
Արիությունըն հայկական ելավ թռավ:

Ինչպես այդ բնորոշ է «Նահապետ» ստորագրությունը կրող բանաստեղծություններին, Ալիշանը պատմական մեծ էքսկուրսներ է կատարում, ցույց տալիս, որ դեռ շատ հնուց համայն հայությունը տանջվել է, նահատակվել, հրի ու սրի ճարակ դարձել: Դարերի ընթացքում աշխատասեր հայ ժողովրդի հրաշագործ ձեռքերով կառուցված գեղատեսիլ քաղաքները, որոնց առջև իրենց գոռոզ գլուխներն էին խոնարհում հարևան երկրների քաղաքները, ավերված են ու վերածվել են մոխրակույտերի: Ժողովրդի ոգին արտացոլող և այդ ոգին սրբությամբ պահպանող գրական հուշարձանները, թշնամիների կողմից անգթաբար հրկիզվում են, գիտության փոխարեն սոցիալությունն է թագավորում: Եվ ծերացած, ահավոր եղեռնից ցնցված Նահապետին ոչինչ չի մնում անել, քան ողբալ իր սիրելի հայրենիքի ցավալի վիճակը:

Սակայն Ալիշանի այս «ողբ»-ը ամեն ինչ տանուլ տված, հայրենի երկրի լավագույն ապագայի հեռանկարը կորցրած բանաստեղծի լաց ու կոծ չէ, ինչպես հաճախ մեկնաբանվել է մեր գրականության մեջ: Հայրենիքի դժբախտության հանդեպ ունեցած

այդ «ողբ»-ն իր մեջ պարունակում է բողոքի, ընդվզման, ակտիվ հայրենասիրության տարրեր, որն ամեննին չի կարելի անտեսել: Խորենացին էլ իր ժամանակ ողբում էր Հայաստանն ու նրա պետականության անկումը, բայց կարելի՞ է առանց սխալի մեջ ընկնելու ասել, որ դա սուկ սուգ ու շիվան էր: Ինքը՝ Ալիշանն էլ իր բանաստեղծության վերջին մասում ամենայն հստակությամբ այն միտքն է զարգացնում, որ թեև Հայաստանը գտնվում է քայքայման ու կործանման եզրին, որ թեև նա մոռացված է բոլորից, իր նախկին բարեկամներից ու մոտիկներից, բայց կգա՝ ժամանակ, երբ կրկին ոտքի կելնի, կդառնա Տիգրանի, Արտաշեսի ժամանակվա անկախ ու ազատ երկիրը: Կգա՝ ժամանակ, երբ Հայաստանը՝ «Այն աշխարհի որ շատ աշխարհաց մայր էր» նորից կդառնա լույսի, գիտության, գրականության ու կուլտուրայի նշանավոր օջախ, գրքի ու զենքի իր դյուցազուն գավակների օգնությամբ կվերականգնի նախկին փառքն ու հեղինակությունը: Եվ փույթ չէ, թե այդ երջանիկ օրը կլինի հայրենասեր Նահապետի վերջին օրը: Նա սիրով պատրաստ է «հող մտնել» միայն թե կրկին վերածնվի «նոր Հայաստանը».

Այս հառաչանքս ըլլան ձեր ձայն, ձեր այս փափագ,

Որ հանդարտիկ ելնե հոգյակս, երթա խաղաղ

Գերեզմանիս ծագե արևն հայոց ծիծաղ...

Ոհ, թող մեռնի ծեր Նահապետ, մտնու տապան,

Այլ թող ելնի՝ ի տապանեն նոր Հայաստան:

Ճիշտ է, Ալիշանը ողջ Հայաստանի ու հայության փրկության գաղափարը կազմում է աստծու հետ, գտնում, որ հայ ժողովրդի «մեղքերի» համար էր, որ աստված պատժեց նրան, կործանեց Հայաստանը, նույն աստվածն էլ կփրկի նրան, սակայն ամեննին չպետք է մոռանալ, որ նախ՝ կրոնական դաստիարակություն ստացած և վանական միջավայրում ապրող ու գործող հեղինակից այլ բան էլ դժվար էր սպասել, և ապա, հետագայում գրած իր բանաստեղծություններում Ալիշանն աստիճանաբար հրաժարվում է աստծու միջոցով փրկվելու սին երազանքներից և հիմնականում իր հույսերը կապում ժողովրդի հետ:

1848 թվականին «Բազմավեպ»-ում լույս է տեսնում Նահապետի «Հրագդան» արժեքավոր բանաստեղծությունը, որը ստեղծագործական մեծ պաթոսի, պատկերավոր

ու հստակ լեզվի, գեղեցիկ մտածված պատկերների ու համեմատությունների շնորհիվ ամենայն իրավամբ Ալիշանի աշխարհաբար պոեզիայի լավագույն գործերի թվին է դասվում: Ամենին պատահական չէ, որ «Հրագրան»-ը Յու.Վեսելովսկու կազմած «Армянская муза» ժողովածուում 1907 թվականին ռուս ընթերցողներին ներկայացվելուց հետո (թարգմ. ՌԻմանեց) կրկին անգամ թարգմանության արժանացավ 1916 թվականին (թարգմ.Շիրվինսկի) և գետեղվեց Վ.Բրյուսովի կազմած «Поэзия Армении» ժողովածուում: Հայտնի է, վերջապես, որ հիշյալ բանաստեղծության մասին մեծ հափշտակությամբ էր խոսում Հովհաննես Թումանյանը²:

«Հրագրան»-ը գրված է հիմնականում այն ձևով, ինչ հետագայում և սույն բանաստեղծության որոշակի ազդեցության ներքո Պատկանյանը պետք է գրեր իր նշանավոր «Արաքսի արտասուքը»: Հեռավոր պանդխտությունից, սիրտը լի ջերմ ակնկալներով, վերադարձել է Հրագրանի ավերի բնակիչն ու այդ ավերի ջերմ սիրահարը՝ Բարգենը: Նա հույսերով լի է, հավատացած, որ ամեն ինչ կգտնի նախկին գեղատեսիլ ու բարեկարգյալ վիճակում, կտեսնի իր սիրելի Խանտուկին, ընկերներին, բարեկամներին: Սակայն ամեն ինչ հիմնիվեր փոխվել է: Ամայացել է երկիրը, ոչնչացել կանաչ անտառիկը, չկան այլևս հարազատ տաղավարիկն ու սիրելի այգին: Գետի գեղածիծաղ ավերին թագավորում է ավերն ու ամայությունը: Եվ վշտացած Բարգենը ողբով դիմում է որբացած Հրագրանին.

Վա՛հ, մեր կանաչ անտառիկս ո՞ւր,
Ո՞ւր տաղվարիկս, ո՞ւր մեր նըշիս,
Հովո՞ւն եղան, թե ծովուն կուր,
Ո՞ւր մեր տընակն, ո՞ւր մեր այգիս,
Ա՛յ Հրագրան, ա՛յ ջուրք հայրենիք,
Ա՛յ ավիունք, է՞ր կու լայք լըռիկ:

Բայց Հրագրանը ոչնչով չի կարողանում գոհացում տալ հայրենակարոտ Բարգենի վշտագին հարցումներին: Նա «լռիկ լալով» իր ավերին տեղի ունեցած անթիվ աղետների ու կոտորածների վրա, համակ տխրություն ու վիշտ դարձած, մռայլ տանում է

² Ա.Տերտերյան, Հայ կլասիկներ, Երևան, 1944, էջ 45:

իր ջրերը՝ անպատասխան թողնելով պանդխտին: Հուսահատված Բաբգենը ցավագին մորմոքում է.

Ա՛հ, անցուզնաց եղել ամեն,
Ա՛հ անցուզնաց է Հայաստան,
Զիս անմեկիկ թողած աստեն՝
Հետ անցնիս գնաս դուն այլ Հրազդան...
Անցի՛ր զրնա, ջրիկդ հայրենի,
Արտսունք հերիք են Բաբգենի:

«Հրազդան»-ի մեջ արդեն որոշակիորեն դրսևորվեց այն շատ հետաքրքրական առանձնահատկությունը, որն սկսեց նկատվել դեռևս քառասունական թվականների Ալիշանի պոեզիայում և հետագայում իր զարգացումը գտավ «Հայրունի» հատորում զետեղված գործերում: Այդ առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ հեղինակը որպես հայոց թշնամի հիմնականում ճանաչում է պարսիկներին: Բանաստեղծության չորրորդ տնում կարդում ենք.

...Իմ ընկերներ ո՞ւր են, Հրազդան,
Մի՞ թե պարսկին եղան գերուկ,
Մի՞ թե ամենքն ի հո՞ղ մըտան.
Ա՛յ Հրազդան, ա՛յ ջուրք հայրենիք,
Ա՛յ ափունք, է՞ր կու լայք լըռիկ:

Սակայն հարց է ծագում, այս բանաստեղծության մեջ Ալիշանն ինչո՞ւ է իր խոսքի սուր ծայրն ուղղում դեպի պարսիկները: Չէ՞ որ, ըստ էության, թուրքերն էին թշնամական հարաբերությունների մեջ հայերի հետ, իսկ պարսիկները, 1828 թվականի Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագիրը չէին դրժել ամբողջ XIX դարի ընթացքում և չդրժեցին այն մինչև մեր օրերը: Պատասխանը պարզ կլինի, եթե նկատի ունենանք, որ նախ՝ Մխիթարյան միաբանությունը թուրքական օրիենտացիա ուներ և, հետևաբար, Ալիշանը չէր կարող իր ստեղծագործություններում անդրադառնալ թուրքական բռնակալությանը կամ, առավել ևս, պայքարի կոչեր նրա դեմ: Ալիշանը իր հետագա ամբողջ ստեղծագործության ընթացքում կոչ է անում կռվի ելնել պարսիկների դեմ, իր հայրենիքի դժբախտության պատճառը համարում է առաջին հերթին պարսիկներին,

ստեղծագործության համար նյութ վերցնում հայոց պատմության այն շրջանից, երբ հայերը մարտնչել են պարսիկների դեմ:

Մրան միանում է նաև մի ուրիշ, ոչ պակաս կարևոր հանգամանք: Մեր գրականության դասական տրադիցիան հայոց պատմության բազմաթիվ տվյալների հիման վրա սովորեցնում էր, որ հայերի թշնամիները բոլոր ժամանակներում գերազանցապես եղել են պարսիկները: Սկսած վարդանանց հերոսամարտը ներբողող Եղիշեից մինչև XVIII դարի կեսերը, ավել կամ պակաս ուժգնությամբ այս տրադիցիան տիրապետող էր հայ գեղարվեստական գրականության անդաստանում: Այս տրադիցիան ժառանգել էին հայ գրողներից շատերը, մինչև Ալիշանը եղած Մխիթարյան հեղինակները, հարկավ՝ նաև Ալիշանը: Ահա թե ինչու նրա պոեզիայում «պարսիկ» հասկացողությունն ունի շատ ավելի լայն իմաստ և համազոր է «թշնամի» հասկացողությանը:

1848 թվականին սկսված Վենետիկյան հերոսամարտերը, ամբողջ աշխարհին հստակությամբ ցույց տվեցին, թե ինչպիսի դյուցազնական պայքարի է ընդունակ այն ժողովուրդը, որն իրոք կամենում է ազատ լինել բոլոր տիպի ճնշողներից: Այդ դեպքերն սկսվեցին մարտի 19-ից, երբ ոտքի ելած ժողովուրդը բանտից ազատեց նշանավոր ռոյալիցիոներ Դանիել Մանինին, որն անհապաղ հավաքելով իր կուսակիցներին, ստեղծեց ժամանակավոր կառավարություն և անցավ ապստամբության գլուխը, սակայն պայքարն առանձնապես բորբոքվեց օգոստոս ամսվանից սկսած, երբ Ավստրիական կառավարության կանոնավոր զորքերը մարտական գործողություններ սկսեցին ապստամբների դեմ:

Այդ պայքարի ամբողջ 17 ամիսների ընթացքում անձամբ գտնվելով ապստամբած Վենետիկում և տեսնելով այդ իրավունքների պաշտպանության համար ոտքի ելած ժողովրդի պայքարը, Ալիշանը գաղափարական որոշ էվոյուցիա է ապրում: Այս մասին է խոսում այն հանգամանքը, որ նա իր հայրենասիրական-մարտական բանաստեղծությունների շարքը գրել է այդ թվականներին՝ իտալական ազգային-ազատագրական շարժումների ժամանակ և այդ շարժումների որոշակի ազդեցության

ներքո: Վառողի ծխի մեջ պարուրված Վենետիկում մարտական շունչ էին ստանում Նահապետի երգերը:

Իսկ սրա համար այլևս չէր կարելի նախկին ձևով գրել, չէր կարելի սգալ ու լալ, այլ անհրաժեշտ էր պահանջել, որոտալ և Ալիշանը կրկին դիմում է գրաբարին: Հետաքրքիր է մի հանգամանք. խրոխտ, մարտնչող, պայքարի կոչող բանաստեղծություններ գրելիս Ալիշանը դիմում էր գրաբարին, իսկ երբ անհրաժեշտ էր խոսել մեղմորեն ու հանդարտիկ՝ անդրադառնում էր աշխարհաբարին: Մեկը մյուսի հետևից հանդես են գալիս գրաբարով գրված մրրկաշունչ, մարտակոչային բնույթի բանաստեղծություններ, որոնք կազմում են հայ գրականության՝ այդ շրջանի լավագույն գործերը: Հիշյալ բանաստեղծությունների շարքը սկսվում է «Բազմավեպ»-ի 1848 թվականի ապրիլ ամսվա համարում տպագրված «Մեպուհն Վասակ» բանաստեղծությամբ, որը պատկերում է հայոց գորավար Վասակի մղած հերոսամարտը պարսիկների դեմ, նրա հաղթանակը և քաջերի հերոսական մահը հայրենիքի համար: Հենց սկզբից Ալիշանը խոսում է որոտի լեզվով.

Շոինդն ահեղ հնչե վրիժապահանջ յԱրեաց դրանէն,
Կորանաց կանգնումն առնել բիւրովք գորօք հրոսօք,
Ի մարտ մահահոտ մրըրկեալ Միհրան զէն յասպազէն՝
Վերացեալ վարգի հետևանօք. ձիովք, փրղօք.
Հապա՛ մանկտի գբաջս հայոց զարթուցէք,
Յարին ժանտից ըզսուսերս մերկացէք:

Հայոց դյուցազուն քաջերը խիզախաբար պատրաստվում են կռվի, նրանց օգնության են շտապում «վիրք, հոնք և աղուանք», որոնք հայկական բանակի հետ մեկտեղ, Վասակի հմուտ առաջնորդությամբ, նետվում են կռիվ, ջախջախելու թշնամուն: Սկսվում է արյունոտ, կատաղի մարտը: Սկզբում պարսիկները փորձում են դիմադրել, բայց հայոց քաջերը, դաշնակցած իրենց հավատարիմ հարևանների հետ, հերոսության հրաշքներ են գործում: Թշնամու սևագունդ գորքը շուտով սկսում է տեղի տալ, իսկ դրա փոխարեն է՛լ ավելի դյուցազնաբար են կռվում հայերը: Մարտն ավարտվում է պարսիկների պարտությամբ ու նրանց խուճապային, խայտառակ փախուստով: Այս բանը մեծ ցնծություն է առաջացնում Վասակի հոգում: Բայց միևնո՛ւյն է, փախուստը չի՛

կարող փրկել նրանց լիակատար ջախջախումից: Դիմելով թշնամիներին, նա բացականչում է.

Ի գո՛ւր ձեզ, ի գուր, ընդ ճանապարհոյ այդ չի՛ք փախուստ
Համառօտեցան ձեր արևույթը թըխաթոյր,
Սակայն փառք ձեզ այս՝ բազկաւ քաջի գնալ ի կորուստ,
Հրաճօճ նիզակիս՝ արիւն բերան տալ ըզհամբոյր.
Հայո՛ց մանկտի, ընդ դիակունս ընթացէք,
Յարիւն ժանտից ըզսուտերս կրկնեցէք:

Փառավոր հաղթանակ տարած Վասակը դիմում է հայոց գորքերին մի կոչով, որն անշուշտ արտահայտում է նաև հեղինակի ակտիվ վերաբերմունքը, այն է՝ միշտ պատրաստ լինել հայրենիքի թշնամիների դեմ պայքարելու, անհրաժեշտության դեպքում նրանց զենքով հակահարված տալու:

Հերոսական նման բնույթի գործ է նաև «Քաջակորովն Մուշեղ ի ճակատամարտի Ձիրաւայ» բանաստեղծությունը, ուր հեղինակն իրեն հատուկ խանդավառությամբ պատկերել է Ձիրավի ճակատամարտում Մուշեղ Մամիկոնյանի ու նրա բանակի պայքարը պարսկական արյունոտուշտ հրոսակների դեմ և նրա տարած հաղթանակը: Հեղինակն այստեղ առաջ է քաշել հայրենիքի դավաճանի հետ ունենալիք վերաբերմունքի հարցը: Հայոց քաջերի գլուխն անցած, Մուշեղը կատաղի մարտերից հետո ջարդ ու փշուր է անում թշնամուն և կրնկակոխ հետապնդում աղվանների թագավոր ՌԻճՆԱՅՐԻՆ, որը սարսափահար, մահն աչքի առաջ, փախուստի է դիմում: Նույն ձևով էլ փորձում է ճողոպրել ու ազատվել դավաճան Մերուժան Արծրունին, բայց՝

Կա՛ց Արծրունիդ դու, կա՛ց ամբարիշտ
Հայոց թագին հետախընդիր
Յարժան վարձուցդ հի՞մ խուսափես միշտ,
Ահա եհաս քեզ թագադիր
Սըմբատ ասպետ զայս քեզ ի տրիտուր,
Կունդ գագաթանդ ածէ շամփուր
Արբանեակ հըրոյ, պըսակեաց հըրով
Ու ե՛րթ բազմեաց ի գահ յԱրհմանի ժողով.
Ա՛յս թագ, ա՛յս գահ մատընչաց,

Որք դրժեն հայ հայրենեաց:

Այս է Ալիշանի խորին համոզմունքը, որ նա չփոխեց մինչև վերջ. հայրենիքի դավաճանը իր արածի համար պետք է միայն կյանքով հատուցի:

Վերևում վերլուծված ստեղծագործությունների թեման, ինչպես տեսանք, վերաբերում է հայ ժողովրդի պատմության հին շրջանին: Գերազանցապես պատմական է նաև Ալիշանի՝ այս շրջանում ստեղծած մյուս բոլոր գործերի թեմատիկան: Սակայն պատմական անցյալին նվիրված նրա բանաստեղծությունները որոշակիորեն տարբերվում էին իր նախորդների հիշյալ բնույթի ստեղծագործություններից: Վերջիններս Հայաստանի տվյալ ժամանակաշրջանի վիճակից բխող, նրա առօրյա պահանջներից ելնող գործեր չէին: Դրանք գրված էին ժամանակից ու տարածությունից դուրս, կտրված ու հեռու հայությունից, հետևաբար և անհասկանալի էին ժողովրդին: Այդ բանաստեղծությունները հոգևոր սնունդ, «արտի խոսք» չդարձան հայ ժողովրդի համար և եթե չլինեին էլ՝ հայ գրականությունն ու հայությունը քիչ բան կկորցնեին:

Այլ են Ալիշանի բանաստեղծությունները. գեղարվեստորեն վերարտադրելով պատմական իրականությունը, հեղինակը անդրադառնում էր ժամանակի հուզող խնդիրներին, առաջադրում կոնկրետ, որոշակի պահանջներ: Այս է հիմնական տարբերությունը Ալիշանի ու նրա նախորդների միջև, որն այնքան բարձրացնում է Ալիշանին: Չմոռանանք, որ XIX դարի ընթացքում Կովկասում ծայր առած պատերազմական գործողությունները, ռուսական զորքերի հաղթական առաջընթացը հաստատ հույսեր էին ներշնչում հայությանը, որ արդեն մոտենում է թուրքական ու պարսկական բռնապետությունից ազատագրվելու բաղձալի ժամը: Ահա թե ինչու Ալիշանի հայրենասիրական բանաստեղծություններն այնքան համահնչյուն ու համընթաց էին ժամանակի հետ: Նրանք զետեղվում էին դասագրքերում ու զանազան ժողովածուներում, արժանանում արտաստությունների ու թարգմանությունների:

Բացի այս, պատմական թեմատիկային անդրադառնալիս մինչև Ալիշանը եղած հեղինակների մոտ նկատվում է մի թերություն ևս. եթե նախորդների ստեղծագործությունների հերոսները բացառապես արքաներ, նախարարներ և իշխաններ են, ապա Ալիշանի երկրորդ շրջանի ստեղծագործություններում որպես կռվող ուժ հանդես են գալիս հիմնականում զինվորները, «արի մանկունք», որոնց դիմում և

խրախույս է կարդում բանաստեղծը՝ չանտեսելով, իհարկե, գորավարներին: Մի բան, որ, Ալիշանից անկախ, այնքան վարպետորեն արել է Խ. Աբովյանն իր հռչակավոր «Վերք Հայաստանի» պատմավեպում՝ պատկերելով ժողովրդին և նրա ծոցից ելած դյուցազնական առաջնորդ Աղասուն:

1848 և 1849 թվականներին պատմական թեմատիկայով գրված Ալիշանի բազմաթիվ հայրենասիրական բանաստեղծություններից հիշենք նաև հետևյալները. «Արտաշես Բ տոմարագիր», «Հառաչումն Գազկայ վերջնոյ», «Բանք Վահրամայ Պահլաունոյ», «Ողբք Հեթմոյ ի վերայ որդւոցն» և այլն: Նշված և բազմաթիվ ուրիշ գործերում Ալիշանը մերթ հանդես է գալիս որպես կրքոտ ու ջերմ հայրենասեր՝ ազատագրական պայքարի ըմբոստ կոչ անելով, մերթ անկեղծ ցավում է իր քարուքանդ եղած հայրենիքի համար և Գազիկ թագավորի բերանով պահանջում ոտքի ելնել հայրենի երկրի հինավուրց փառքը պաշտպանելու համար, մերթ հույների ձեռքը գերի ընկած Վահրամ Պահլավունու բերանով ցավում իր հայրենիքի անգորության վրա և անեծք կարդում ստոր դավաճաններին և այլն:

1848 թվականի վերջերին և 1849 թվականի սկզբներին Ալիշանը գրում է իր «Վերջին երգ վիրավոր բամբռահարին» բանաստեղծությունը, ուր պատկերվում են հայրենիքի ազատագրության համար մղված պայքարում մահացու վիրավորված զինվորի կյանքի վերջին վայրկյանները: Աներկյուղ հայրենասերների հետ միասին մարտադաշտ է եկել նաև բամբռահար Փառենը, թշնամու հետ գուպարելու անսասան վճռականությամբ լի. մարտնչել է խիզախաբար, սակայն թշնամին խոցել է նրան.

Հետ սևահոն աղեղնավոր կըտըրճաց՝
Որ անգուման արունեն գդաշտըս ծաղկած,
Ես, որ անփորձ, անգետ նետի և սըրո,
Լուկ շարժեի գսիրտըս կըռվի և սիրո,
Եվ ես Փառեն բամբռահար,
Հայոց քաջացս հավասար
Ընկնիմ ծաղիկ հողմավար:

Սակայն բանաստեղծության ինչպես այս, այնպես էլ հաջորդ տներում արտահայտված մորմոքը, հրաժեշտի խոսքերը ամենևին չեն նշանակում, որ Փառենը

գեթ փոքր-ինչ զոջում է տեղի ունեցածի համար, զոջում, որ ինքը մասնակցել է կովին: Ընդհակառակը, Փառենի խոսքերը վկայում են այն մասին, որ գիտակցաբար կռիվ մտած զինվորը հայրենիքի փրկության համար որոշել է կանգ չառնել ոչնչի առաջ և, անհրաժեշտության դեպքում, իր կյանքը զոհել հայրենիքին: Ավելին, կիսաշունչ վիճակում նա պահանջում է բերել իր բամբիռը՝ վերջին անգամ երգելու համար.

Ար՝ է՛կ հիմիկ կարմրուկ իմ սիրուն,

Առջին, վերջին խաղ՝ իմ խամրած մատներուն,

Դեռ երգ մ՛ունիմ, շունչ մ՛ունիմ, ունիմ սեր

Չամենն հավսար Հայ հայրենյացս եմ տվեր.

Բամբո՛ի կ, Փառեն կու մեռնի,

Ապրի՛ն սեր ու երգ հայրենի,

Բամբո՛ի կ, մնա՛մք կենդանի:

Այսպես ուրեմն, մեռնել սիրելի հայրենքի համար՝ առանց վարանելու ու երկընտրանքի, և մահը ծաղրելու համար՝ մեռնել երգը շուրթերին: Հայրենասիրական միանգամայն առողջ մտայնություն, որը այս բանաստեղծության մեջ դրսևորվում է առավել ուժով:

«Վերջին երգ վիրավոր բամբոհարին»-ը մի անհրաժեշտ աստիճան էր, որին պետք է հաջորդեր «Մասիսու սարերն»:

«Բազմավեպ»-ի 1849 թվականի մարտի համարում լույս է տեսնում Ալիշանի «Մասիսու սարերն» խորագրով լավագույն բանաստեղծությունը, որը Նահապետ ստորագրությունն ունեցող մյուս գործերի նման, գրված է երկխոսության ձևով: Ստեղծագործության այս ձևը, որի մեկ-երկու օրինակներին հանդիպում ենք նախորդների մոտ, իր առավել զարգացմանն է հասնում Ալիշանի այս շրջանի բանաստեղծություններում:

Վիճում են Մեծ և Փոքր Մասիսները, ըստ որում նրանցից յուրաքանչյուրին հեղինակն օժտել է միանգամայն ինքնուրույն բնավորությամբ: Մեծ Մասիսը հանդուգն է, համարձակ, նրա խոսքերում հպարտության և ինքնավստահության ուժեղ շեշտ կա: Փոքր Մասիսը, ընդհակառակը, հեզնող է, կասկածոտ, քննադատաբար է վերաբերվում տեղի ունեցող բոլոր դեպքերին, քննադատում է անգամ իր «ավագ եղբայր» Մեծ Մասիսի

ասածները: Նա, այս կապակցությամբ վիճելով Մեծ Մասիսի հետ, հռոտետսորեն ասում է.

Զի հիմիկ փոխվել է հայոց երկիր,
Թե փառք, թե պարծանք անցել են, գնացել
Քո բարձր գլխեդ ի վայր են սահել:

Մեծ Մասիսը, իր արժանապատվությունը քաջ գիտակցողի նման նրան տալիս է խրոխտ ու աներկյուղ պատասխան. թեև հայոց գլխին եկած այլևայլ դժբախտությունները նրան ծանր վնասներ են հասցրել, բայց դրանք բոլորը կանցնեն, քանի որ կա հայությունը. ինքը, հայոց հինավուրց սարն է, որ ժամանակակից է Նոյին, Ադամին, Հայկին, մի սար, որը հրաբուխ է հասունացնում իր մեջ, ահեղ ու զարհուրելի հրաբուխ, որը պիտի ժայթքի, հուր ու կրակ տարածի ամենուրեք, այրի ու մոխրացնի ամեն ինչ: Առաջարկելով մոտենալ իրեն, իր ներսը նայելու համար, Մեծ Մասիսն ասում է.

Գիտես թե մարած է զինչ հին կանթեղ
Բայց թե տամ քըչիկ մի քուքուրդի դեղ
Յանկըսկած դաշտերդ ամեն ի ման գա
Դու այլ հետ լերանց դողաս զինչ տըղա...
Թե ուզենամ նոր կանգնեմ ես սարեր
ՅԱրագած դեսպան դըրկեմ բարկ քարեր,
Բոցեղեն գետ մ'ալ հետ ածեմ վազան
Վա՛յ, որ դեմ կանգնի՝ լափե՛մ զինչ գազան:

Այսպես մոլեգնած է Մեծ Մասիսը, և Նահապետի վերաբերմունքը որոշակիորեն «զինչ գազան» լափող սարի կողմն է, որն հանդիսանում է հեղինակի տրամադրությունների արտահայտիչը: Այս իմաստով ամբողջ բանաստեղծության մեջ իսպառ բացակայում է թախծոտության այն ուժեղ շեշտը, որ այնպես զգալիորեն առկա էր Նահապետի նախորդ գործերում: Բանաստեղծությունն ավարտվում է բնորոշ մի վերջաբանով: Երկու սարերի խոսակցությունից հետո հանդես է գալիս ինքը՝ Նահապետը, որը ոչ միայն չի փորձում որևէ կերպ մեղմացնել Մեծ Մասիսի մարտաշունչ տրամադրությունը, զսպել նրան, այլ ուղղակի կոչ է անում՝ ավելի՛ մոլեգնել, ավելի՛ մրրկել, ավելի շատ «ծըխիկ ծիրանի» շնչել: Այլ կերպ ասած, Մեծ Մասիսի մեջ

սիմվոլացնելով հայ ժողովրդին, Ալիշանը կոչ է անում չհանդուրժել տիրողի լուծը, չհուսահատվել անհաջողություններից, այլ ոտքի ելնել ազատությունը նվաճելու, հայրենի երկիրը փրկելու համար.

Շարժի՛ր, հա շարժիր Ավագըդ Մասիս,
Արձան պարծանաց հայոց աշխարհիս
Շընչե՛, հա շընչե ծըխիկ ծիրանի,
Որ քո մանկըտյաց հուսո նշան ըլնի.
Ահա շարժեցավ Ավագըն Մասիս
Արձան պարծանաց հայոց աշխարհիս
Ահա շարժեցան դաշտք Արարատա
Դո՛ւք այլ շարժեցեք, մանկըտիք Հայկա:

Առանձնապես ուժգին է բանաստեղծության վերջին քառյակը, ուր հեղինակը «Հայ մանկտի»-ներին կովի հորդոր կարդալուց հետո, հայրենիքի ազատության սիրով բորբոքված և թշնամուն ջախջախելու անխախտ վճռականությամբ լի, ինքն է նետվում պայքարի, կոչ անելով հետևել իրեն, դեպի Մասիս գնալու համար.

Շարժի՛ր, ահ շարժիր դուն այլ Նահապետ,
Մասեաց սարերուն շընչիկն առ մեկ հետ...
Ահա շարժեցավ ծեր Նահապետն այլ.
Ո՞վ դեպի Մասիս յուր հետ կառնու քայլ:

«Շարժվելու» այս անսքող կոչով էլ հեղինակն ավարտում է իր բանաստեղծությունը:

«Մասիսու սարերն» բանաստեղծությամբ զենքով հայրենիքը փրկելու գաղափարը մուտք է գործում Ալիշանի՝ Նահապետ ստորագրությունը կրող գործերի մեջ, նրա աշխարհիկ պոեզիայում, հենց դա էլ բանաստեղծություններին խրոխտ, մարտական բնույթ է տալիս: Այս հանգամանքն առանձնապես պետք է ընդգծել, որովհետև մեր քննադատական գրականության մեջ հաճախ է նշվել, որ «Նահապետի երգերում Ալիշանի արտահայտածը սոսկ լավկան հայրենասիրություն է» (Լեո), որ «Ողբն ու արցունքն կկազմի Նահապետի հայրենասիրական տավղի ամենեն ուժեղ լարը» («Մասիս», 1890, № 3942) և այլն: Մինչդեռ, ինչպես ակնհայտ է, Վենետիկի ռևոլյուցիայի

անմիջական ազդեցության ներքո Ալիշանի աշխարհաբար գործերում ևս ամենայն ուժով հանդես է գալիս այն մարտաշունչ տրամադրությունը, որ առկա էր նրա գրաբար քանաստեղծություններում:

Այդպիսի մի գործ է «Ի Հայկն և ի Բաստ Հայկազանց»-ը, որը մի տեսակ նախապատրաստություն է «Բա՛մ. փորոտան»-ի ստեղծման համար և հանդիսանում է Ալիշանի պոեզիայի ուժեղ գործերից մեկը:

...Հայկը կովի է կանչում յուրայիններին: Բեյի սև հրոսակները արշավում են հայոց երկիրը ստրկացնելու, և թեև նրանք բազմաթիվ են, բայց Հայկն աներեր՝ յուրայիններին տանում է նրանց դեմ կովի, քաջ գիտենալով, որ իր երկրի ազատության համար մղած պայքարում իրենք պիտի հաղթեն:

Բոմբինք թմբկաց տոփեն լերանց ի լերինս.
Հայկայ հրաւեր վառէ գորդիս դիւցազինս.
Ի հարաւոյ հեղեղեաց Բեյ բըռնաւոր,
Արի՛ք ընդդէմ, հարցին դարձցին կորակոր,

Խայտակն Հայկայ զհետ,
Որդիք զուգահետ՝
Հասին արծուիք երագունք,
Շկահեն յաղեղանց
Խումբք արի արանց
Թոթափին ցուրտ դիակունք.

Ալիշանը, գեղարվեստորեն վերարտադրելով Հայկի ու Բեյի՝ Խորենացու նկարագրած կռիվը, աստիճանաբար լայնացնում է իր ընդգրկման սահմանները և իրեն հատուկ թափով նկարագրում ընդհանրապես հայերի պայքարը հանուն ազատության, հիշատակում Հայկից շատ հետո ապրած, բայց Հայաստանի անկախության համար պայքարած գործիչներին: Բանաստեղծի խոր համոզումով հայերը պիտի հաղթեն ու չեն կարող չհաղթել, որովհետև նրանց ոգեշնչում են հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի հերոսները: Եվ ոգևորված Ալիշանը բացականչում է.

Օ՛ն, առաքինիք,
Բորբոքեալ հոգիք

Կեցցե՛ աշխարհ մեր ի մեզ:

Հայերը փայլուն հաղթանակ են տանում, ջարդ ու փշուր անում թշնամու՝ թվով գերազանց զորքը, դարձնում են «նոցա ի փախուստ»: Անսահման է հաղթողների ոգևորությունը, որ կարողացան մինչև վերջ պաշտպանել հայրենիքի ազատությունը, անսահման է իր՝ Ալիշանի հիացմունքը, և նա ավարտում է բանաստեղծությունը՝ գոչելով.

Կեցցո՛ւք, կեցցե՛ն Հայկազունք:

Հաղթությունը տարել են «Հայկազունք», և ուշագրավ է, որ այստեղ արդեն բացակայում է կրոնական ոգին: Եթե մինչև այդ Ալիշանը, սովորաբար, բանաստեղծությունների վերջում մաղթանքի մի քանի խոսք էր ասում աստծուն, ապա այստեղ այդ բանը չենք տեսնում:

1849 թվականին, երբ Վենետիկում ռևոլյուցիոն-ազատագրական պայքարը իր գագաթնակետին էր հասել, Ալիշանը գրում է իր գրական գոհարներից մեկը՝ «Երգ ու գնացք զօրացն հայոց ընդ Վահանայ Մամիկոնենոյ ի Շաւարշական դաշտին վրէժք, (Օն անդր առաջ)» բանաստեղծությունը, որն ավելի հայտնի է իր առաջին քառյակի առաջին երկու բառերով: Դա նշանավոր «Բա՛մ. փորոտանն» է, որը տարիներ շարունակ եղել է երգարանների անբաժանելի զարդը, և մինչև այսօր էլ կատարվում է զանազան երգիչների ու երաժշտախմբերի կողմից:

Բա՛մ. փորոտան, բարձուստ բոմբիք յԱրարատեան դաշտն ի վայր,

Արի արանց արիւնք յեռանդն առատանան ի հրագայր.

Հրաւեր հայրենեաց հռչակի՛նդ հանուր

Հոգիք Հայկազանց բորբոքին ի հուր:

Դեպի մա՛րտ, իր քաջարի զորքերին դեպի մարտ է առաջնորդում Վահանը, հետևյալ հորդորը կարդալով նրանց.

«Որք երկնաւորի պսակին եք անձկոտ

Ու որ երկնաւորիս փառաց երկնահորդ,

Հապ՝ օ՛ն, արի արանց մանկունք՝

Հայրենավրէժքըդ Հայկազունք,

Հապ՝ օ՛ն, ի զէն գունդ առ գունդ,

Յեռեալ ի պար թունդ ի թունդ՝
Ի զէ՛ն ի վրէ՛ժ, օ՛ն անդր յառաջ
Ի զէն ի վրէժ, մի ձախ, մի յաջ
Օ՛ն անդր յառաջ
Մի ձախ մի յաջ
Օ՛ն անդր յառաջ
Յառա՛ջ, յառաջ
Հապ՝ օ՛ն, յառաջ»:

Բանաստեղծությունը իր բովանդակությամբ նման է նախորդներին՝ հայերի կոթիվը Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, պարսկական հորդանների դեմ ու նրանց փայլուն հաղթությունը: Ամբողջ բանաստեղծությունը գրված է մրրկաշունչ, մարտական ոգով, և հատկապես ընտրված բառերը այնպիսի սպառնական բնույթ են տալիս բանաստեղծությանը, որը բացառիկ է Ալիշանի ամբողջ ստեղծագործության մեջ: Նա ոչ մի տեղ այնպես ուղղակի, համարձակ ու աներկյուղ չի դիմել հայ հանրությանը՝ ոտքի ելնելու, բռնապետության լուծը թոթափելու կոչով: Եվ այդ մարտաշունչ տրամադրությունը շիկացած թելի նման անցնում է ամբողջ բանաստեղծության ուր մասերի միջով:

Ի գուպարել մարտայարդար գարշապարաց Արամայ՝
Գոռան Կորդրիք, մոնչեն Մասիք, հորնդեն սահանք, Երասխայ,
Ի դռոհ, ի դռոհ տալ բիւրուցն ոտնատրոփ
Տատանին դաշտակք, յառնէ շոհնդն ապշոպ.
Կռուփ առ կռուփ կոփեն կմբայք, տէգ առ տէգ,
Դղորդ առնուն տարերք կորովեացն ի վէգ
Հապ օ՛ն...

Կատաղի ճակատամարտը շարունակվում է. երկուստեք կռվում են խիզախաբար, երկուստեք գետին են տապալվում մահացու խոցված մարտիկները: Մամիկոնյանների ռազմադրոշը երևում է կռվի դաշտի զանազան մասերում, կռվի ամենավտանգավոր տեղերում, և ամենուրեք հայոց դյուցազուններին ոգևորում է նորանոր հերոսական սխրանքների համար: Ճակատամարտի ամենալարված մոմենտն սկսում է թուլանալ, հաղթության արևը աստիճանաբար թեքվում է հայոց

գորաբանակների կողմը և հայերն սկսում են նեղել պարսիկներին: Նրանց կողմից ավելի են շատանում սպանվողներն ու սպանվածները: Հայերը, ներշնչված դրանից, կռվում են դյուցազունների նման, կռվում են՝ հերոսականությամբ, իրենց նախահայր Հայկից ետ չմնալով: Մեծ է Նահապետի ոգևորությունը. տեսնելով պարտվող թշնամուն, նա կրկին հնչեցնում է իր մրրկացայտ քնարը.

Արի՛ք ի կռիւ քաջակորովքդ՝ ընդ կորակոր հրոսն Արեաց
Հա՛պա համհարզք մեր բիրայաղթ, ձեզ նոր հանդէսք են փառաց.

Թռի՛ք ի ռազմ, ի խազմ, առէք զէն եւ զարդ
Երեսնիւք յըսնիւք հարուլ բերս հազարս,
Ի սուր ի սուսեր կարշնէդ յաղեղունս
Ըզսեաւ Սասանեանց ջարդել կառափունս
Հապ՝ օ՛ն...

... Եվ շա՛տ պիտի տանջվեն հայերը պարսիկների անգութ կրնկի տակ: Շա՛տ պիտի սգան, կանայք այրի մնան, մանուկները՝ որբ, լացն անպակաս լինի Հայաստանից: Դեռ երկա՛ր պիտի քանդվեն ծաղկած շեներն ու գեղատեսիլ ավանները, մոխիրների տակ մնա բովանդակ Հայաստանը: Կարծում եք հայերը կռվել չգիտե՞ն: Կարծում եք նրանք չե՞ն կարող անվեհեր կերպով երթալ «ասպարեզ քաջաց» և ցույց տալ, որ իրենք նշանավոր նախահայրերի արժանավոր որդիներն են, «արի արանց են մանկունք»: Եվ հայրենիքի համար կենաց ու մահվան կռվի ելած հայերն սկսում են հաղթել թշնամուն ու ապա ստիպում են նրան փախուստի դիմել: Հիացած է Ալիշանը, անսահման անպարփակ երջանկությամբ նա երգում է հակառակորդի խայտառակ, սարսափելի պարտությունը, ուրախանում է՝ մարտադաշտում թափված նրանց դիակները տեսնելով: Բայց Հայաստանն իր հողում պարսիկ չի՛ կարող հանդուրժել, լինեն նրանք կենդանի, թե մեռած, որովհետև այդ կնշանակեր անարգել այն դյուցազուն հայ քաջերի սրբազան նշխարները, որոնք իրենց կյանքը նվիրել էին Հայաստանը թշնամուց պաշտպանելու ազնիվ գործին.

Օ՛ն անդր, ի բա՛ց հայկեան հոգոյ հըսկայազանց եւ սըրբոց
Ի բա՛ց ջոլիր չըւառական մոխրապաշտիցըն պըդոց.

Դաշտք մեր մերժեցեն գոսկրոտին անգամ
Արիւնք վըկայից գհապաղիսն անժամ.
Ոտն ընդ զիս տոռնեալ դարձցին ի փախուստ,
Մատնակուրծք ընդ հայս հայեացին հեռուստ.
Հապ՝ օ՛ն...

Այս ոգով էլ շարունակվում է բանաստեղծությունը մինչև վերջ և ավարտվում է մի շատ գեղեցիկ պատկերով: Մամիկոնյանների մարտադրոշը հպարտ ու վեհորեն բարձրացված է արյունոտ ռազմադաշտի վրա, որպես համայն հայության ազատության սիմվոլ:

Այս և նախորդ գործերի ուշադիր քննությունը մեզ համար բացահայտում է Ալիշանի հայրենասիրական պոեզիայի մի այլ դրական առանձնահատկությունը: Հայրենասիրական գործերով XIX դարում հանդես եկան ուրիշ հայ բանաստեղծներ ևս, որոնք, սակայն, կոչ անելով պայքարել թշնամու դեմ, հեշտությամբ սայթաքում էին այդ պայքարի սխալ մեկնաբանության դիրքերը, ըստ որի՝ հայերն ու պարսիկները ընդհանրապես պետք է ռիսերիմ թշնամի մնան իրար, որ նրանց միջև պետք է թագավորի միայն անհաշտ, սերնդից սերունդ անցնող ատելությունը և այլն: Նման շեղումներ, բարեբախտաբար, չենք նկատում Ալիշանի մոտ: Ճիշտ է, իր բանաստեղծություններում նա բազմիցս կոչ է անում անհաշտ պայքարի ելնել թշնամիների դեմ, ոչնչացնել Հայաստան մտած հրոսակներին, բայց հեղինակը նախ՝ դրանցից այն կողմ չի անցնում և երկրորդ՝ դա արվում է՝ ելնելով իր սիրելի հայրենիքը ազատված տեսնելու տարիներ շարունակ փայփայած իղձից, մի իղձ, որը նրան, ավա՛ղ, վիճակված չէր իրականացած տեսնելու...

Այս բոլորից հետո հարց է ծագում. ինչպե՞ս էր Ալիշանը պատկերացնում իր շատ սիրելի հայրենիքի ազատությունը, ինչպիսի՞ հասրակական-քաղաքական կարգ էր երագում նա Հայաստանի համար:

Եվ այս հարցը պարզելիս մեր առջև կրկին կանգնում է Մխիթարյան կրոնավորը: Իր բազմաթիվ բանաստեղծություններում կոչ անելով ոտքի ելնել, պայքարել, թոթափել ստրկության լուծը, Ալիշանը Հայաստանում կամենում էր վերականգնված տեսնել ֆեոդալական Հայաստանի վարչատնտեսական կարգը: XIX դարում ապրող

վարդապետն, այսպիսով, կամենում էր Հայաստանում տեսնել V դարի կարգերը: Մակայն սա ոչ թե Ալիշանի մեղքն էր, այլ նրա ողբերգությունը, որ արդյունք էր նրա ապրած միջավայրի:

Իտալական ռևոլյուցիայի անկումից հետո, 50-ական թվականներից, Ալիշանի քանաստեղծություններում կրկին երևան են գալիս հուսահատական տրամադրություններ և ամենուրեք աստծուն որոնելու ձգտում:

1851 թվականին Ալիշանը մեկնում է Լոնդոն՝ Ռաֆայելյան վարժարանի հետ առնչվող գործերով:

Սա երրորդ ուղևորությունն էր, որ կատարում էր նա իր կյանքի ընթացքում, միաքանության անդամ դառնալուց հետո: Եթե առաջին երկու ուղևորությունները արդյունավետ եղան նրանով, որ Ալիշանը իր ճանապարհին եղած քաղաքներում քննեց հայկական ձեռագրերը, պատմական և հնագիտական արժեք ներկայացնող հուշարձանները, Հռոմի գրադարաններում գտավ և ուսումնասիրեց մի շարք հայերեն ձեռագրեր և հարուստ փաստական նյութ բերեց իր գիտական ուսումնասիրությունների համար, ապա այս ուղևորությունից վերադառնալով, նա իր հետ բերեց 25 քանաստեղծություններ, որոնք գրել էր ճանապարհորդության ընթացքում: Այդ գործերի մեծ մասն արտահայտում է հեղինակի բուռն կարոտը դեպի հայրենի երկիրը: Հայրենի երկրի հանդեպ պանդուխտի տաճած կարոտն Ալիշանը երբեք այնքան ուժեղ չի երգել, ինչպես այս գործերում: Ահա դրանցից մեկը:

Անձանօթից ինձ հանդիպեալ եւ ասեն
Ողջո՛յն ընդ քեզ պանդուխտ, զի ա՛րդ վայրքս իցեն.
Է՛հ, պանդրխտի մի՛ տայք ողջոյն, զի ոչ է.
Ձայն ողջունիդ առ ունկն իմ՝ զօդ լոկ հընչէ.
Ես չգիտեմ ինչ ըզվայրաց կերպարան,
Բայց զի օտարք եւ հայրենեացս աննըման:
Ողջոյն, ո՛հ, այն ողջոյն՝ զոր տան սիրելիք.
Վայր՝ այն եւեթ, վայր՝ որ կոչին հայրենիք.
Այն ողջոյն՝ դեղ է սըրտի ցօղ զովարար,
Որ ըզտրամեալս առնէ ծաղկունս իսկ դալար:

Ամենուրեք, ամեն քայլափոխում բանաստեղծն իր մենակությունը փարատելու համար որոնում է հայրենի հուշարձաններն ու հայրենիքը հիշեցնող վայրերը: Ոչի՛նչ, ո՛չ Լոնդոնն իր համբավավոր թանգարաններով ու հուշարձաններով, ո՛չ Փարիզն իր գեղեցկություններով, ո՛չ Վաթերլոյի դաշտն իր պատմական հուշարձանով՝ Նապոլեոնին սիմվոլացնող առյուծով, ո՛չ էլ չքնաղ Բրյուսելն ու Լա Մանշը հայրենասեր բանաստեղծին մոռացնել չեն տալիս իր հայրենիքը: Եվ նա իր անպարփակ, անեզր կարոտը թափում է բանաստեղծությունների մեջ.

Ո՛հ, կարօ՛տ, կարօ՛տ, զի՞նչ բուռն ի մարդում քան գայս կիրս,
Կարծեմ անմահից անգամ գոլ ըզսա, ՚րհավիրս
Ո՛հ, կարօ՛տ, կարօ՛տ, մեծ հեղձամրդուկ զիս առնէ,
Յափունս բացական, եւ այցելու ինձ ոք չէ...

... Երանի ինքը թռչուն լիներ, կարողանար թռչել-անցնել այս անծայրածիր օվկիանոսն ու տեսնել հարազատներին: Երանի զեփյուռ դարձած գեթ մի պահ կարողանար զգվել իր սիրելի ընկերներին, համբուրել նրանց դեմքը, ուրախության ջերմ խոսքեր շնչալ նրանց ականջին: Որքա՛ն ծանր, անտանելի է մենակությունը, օտար ու անհրապույր միջավայրը: Կարծես այս խորթ, անծանոթ մարդիկ անում են ամեն ինչ, որպեսզի ավելի վշտացնեն տարագիր պանդխտին, ավելի շատ շեշտեն նրա անօգնական վիճակը:

Որ այս սրտմաշուկ կարոտի մեջ ավելի ուժգին արտահայտված է դեպի հայրենիքն ու հարազատներն ունեցած զգացումը, այդ որոշակիորեն նկատվում է ամենուրեք: Բանաստեղծություններից մեկն, օրինակ, սկսվում է «Կրկնակի պանդուխտ եմ դարձել իմ հայրենիքից ու մտերիմներից» ձևով, և մինչև վերջ էլ հեղինակը զարգացնում է այդ միտքը: Հայրենիքի կարոտի այս հին, ցավոտ մորմոքն էր, որը տեսանք Ալիշանի սկզբնական շրջանի գեղարվեստական գրականության մեջ, որը կրքոտ ու շոնդալից հայրենասիրության փոխվեց երկրորդ շրջանի սկզբում և այժմ էլ շարունակում է արցունքներ քամել բանաստեղծի աչքերից...

Այս բանաստեղծությունների գերակշիռ մասը, «Բանք պանդխտի» խորագրի ներքո, ամփոփված են «Նուագք»-ի 5-րդ հատորում: Պանդխտության մեջ իր այրող կարոտը մեղմելու համար Ալիշանը թարգմանում է Բայրոնի «Չայլդ Հարոլդ» պոեմի

չորրորդ երգը, և այս թարգմանությունն առավել հստակությամբ բացահայտում է Ալիշանի ծանր հոգեվիճակը: Հայտնի է, որ «Չայլո Հարոլդ» պոեմի չորս երգերը իդեական տեսակետից տարբերվում են իրարից: Ի տարբերություն առաջին և երկրորդ երգերի, ուր հեղինակը պատկերել է իրեն հասարակությունից վեր դասող, այդ հասարակության օրենքները արհամարհող անհատին, որը փառաբանում է կռիվը, տարերայնությունը, բուռն ու անկաշկանդ կրթերը, չորրորդ երգի հերոսը հանդես է գալիս որպես տիեզերական վշտի երգիչ: Նա հիասթափվել է ամեն ինչից. մարդկանցից, միջավայրից, իր ճակատագրից և տեղ չի գտնում իր համար, որովհետև կորցրել է հոգեկան անդորրը, երջանկությունը: Հիշյալ տրամադրությունները բազմաթիվ գուգահեռներ ունեն Ալիշանի տրամադրության հետ: Առհասարակ Ալիշանը շատ է սիրել ու կարդացել Բայրոնին, Լոնդոնում եղած ժամանակ այցելել է նրա տուն-թանգարանը և հիացմունքով նկարագրել այն:

Երկրորդ շրջանի վերջերից սկսած՝ Ալիշանի մոտ կրկին շատանում են կրոնամիստիկական բանաստեղծությունները. նա սկսում է հուսահատորեն աղոթել կամ գրել մռայլ, հոռետեսական բանաստեղծություններ: Այսպիսի բանաստեղծություն է 1858 թվականի ապրիլ ամսին «Բազմավեպ»-ում տպագրված «Լուսընկայն գերեզմանաց հայոց»-ը, որը առավել հստակությամբ ցույց է տալիս, որ 40-ական թվականների վերջերին մարտ ու մրրիկ երգող բանաստեղծը այժմ հակվել էր դեպի միստիցիզմն ու հոռետեսությունը: Բանաստեղծությունն սկսելով գեղեցիկ մի պատկերով, որ լուսնյակը «աստվածավառ լապտեր է»՝ դրված երկնքում գիշերն առաջնորդ լինելու համար, հեղինակը գրում է.

Կացի՛ր արև, ետ կացիր, մ'ե՛լներ յերկինքըդ կապույտ
Թող լուսնեկիդ ի ման գալ, դեռ ի մեջ թուխ ամպերույտ.
Կա՛ց, կա՛ց լուսնակ, դու առաջ, լեռնե ի լեռ, սարե սար,
Մեջ ձորերուս, խորերուս, անցիր հուշիկ հավասար.
Քեզ հետ ունիմ ես զանգատ, քեզ Նահապետն ունի բան,
Սիրտըն յերկուս է ճըղքած և ցավերն, ո՛հ, զանազան:

Հեղինակն սկսում է մի սրտառուչ ողբ, աղեխարշ սուգ ու լաց իր ավերված հայրենիքի ու ոտնահարված հուշարձանների համար: Ինչպես և նախորդ գործերում,

այստեղ ևս, Ալիշանը պատմությունից դուրս է կոչում հայոց անցյալի փառքը կազմող մարդկանց՝ Հայկին, Արամին, Տրդատին, Վարդան և Վահան Մամիկոնյաններին, հիշելով նրանցից յուրաքանչյուրի կատարած մեծագործությունները հայրենիքի համար, շեն ու ծաղկուն հին Հայաստանը հակադրում է մռայլ ներկային:

Ա՛հ, գերեզմանքն են հայոց, որ ոչ ևս են յաշխարհի,

Մաշած նըշխարք մեր հարանց, թաղված ի խոր խավարի:

Այսպես, ամենուրեք գերեզման է ու մահ, ամենուրեք փոված են անտեր ու անթաղ մեռելներ, համայն Հայաստանը դարձել է մի վիթխարի գերեզմանոց: Իր ավերված հայրենիքի համար, ու այդ հայրենիքի վրա դառնորեն ողբում է Նահապետը, լալիս է անսփռի ու միայնակ:

Քիչ ավելի ուշ, 1863 թվականին Ալիշանը գրում է «Հայ հանճար» բանաստեղծությունը, որը «Բազմավեպ»-ում չի տպագրվել և առաջին անգամ հանդես է եկել «Հայրունի» հատորի երկրորդ հրատարակության (1867) մեջ: Գիտենք, որ դրանից մի տարի առաջ, 1862 թվականին տեղի էր ունեցել Ջեյթունի հռչակավոր ապստամբությունը, որն անսահման ոգևորությամբ էր համակել ամբողջ հայությանը, և որի մասին այնքան դրվատական բանաստեղծություններ էին գրել հայ բանաստեղծները: Այդ տրամադրությունն էլ որոշակիորեն նկատելի է «Հայ հանճար»-ում: Բանաստեղծության սկզբում հեղինակը ողբում է հայրենիքի անցած փառքը, որ՝

Այն աշխարհ, որ շատ աշխարհաց մայր էր,

Որ սփռեց զազգեր մինչ ի ծայր երկրի

Արդյամբք իր հոգուն, մատամբք ճարտարի

Լեցուն գրկերով տաներ ու բերեր,

Զանազան բերքեր,

Անցե՛ր է, անցեր:

Այս ձևով սկսվող բանաստեղծությունը, սակայն, ավարտվում է ոգևորության ուժեղ շեշտերով. թեև Հայաստանն այժմ զրկվել է իր նախկին հզորությունից ու մեծությունից, թեև չունի Պարսկաստանն ու Բյուզանդիան ցնցող իր հերոսները, չունի նախկին փառքից ու պարծանքից ոչինչ, բայց Հայաստանը քանդված ու մոխրակույտ չէ՛, անկենդան անապատ չէ, որ՝

Հայաստան անկեր,

Բայց ո՛չ է անցեր.

Իսկ քանաստեղծության վերջին քառյակում Ալիշանը կրկին դառնում է նույն կրակոտ հայրենասեր քանաստեղծը, ինչ որ էր, ասենք, 1849 թվականին.

Կերգնու Նահապետ, կանչե ձեզ հայե՛ր,

Հանճարն է մեզ կյանք, ըզնա վառեցեք

Մեծ, պզտիկ՝ այտոր սիրով վառվեցեք...

Ծագե՛ հայ հանճար, փայլե բյուր բոցեր,

Իմանա՛ն ազգեր,

Թե հայք չե՛ն անցեր:

Այս Ալիշանի հայրենասիրական քնարի վերջին պոռթկումն էր և միաժամանակ գագաթնակետը քանաստեղծությունների ասպարեզում, որին նա այլևս երբեք չհասավ:

* * *

Պոեմներն ընդգրկում են Ալիշանի ստեղծագործության ամբողջ ժամանակահատվածը, գրեթե ամենասկզբից մինչև ամենավերջը: Առաջին պոեմը՝ «Միհրան Յայգախոհք», գրվել է 1841 թվականին: Պոեմն ընդհանրապես, և նրա կրոնական բնույթի վերջաբանը հատկապես, նրան դարձնում են հիմնականում կրոնա-կլասիցիստական գործ, որը շատ զուգահեռներ ունի ինչպես Մխիթարյան նախորդ հեղինակների, այնպես էլ Ալիշանի առաջին շրջանի գործերի հետ: Սակայն որոշ նմանությամբ հանդերձ, սույն պոեմը զգալի խոտորումներ ունի կլասիցիզմից: Նախ՝ «Միհրան Յայգախոհք»-ը չունի կլասիցիստական պոեմներին հատուկ որոշակի և հստակ պոլիտային գիծը:

Հայտնի է, որ այդ ուղղությանը պատկանող պոեմներն ունեն իրենց նախապատրաստությունը, դեպքերի զարգացման շարադրանքը, կուլմինացիան, ապա լուծումը: Այդ բանը չկա Ալիշանի պոեմում: Ինչպես տեսանք, դա փաստորեն հեղինակի ողբն էր իր ընկերոջ մահվան առթիվ, և թեև այդ ողբի ընթացքում վերարտադրվում են

այս կամ այն դեպքերը, բայց դրանք բնավ էլ սյուժե չեն կազմում և հաճախ իրար հետ ոչ մի կապ չունեն:

Այս բոլորից հետո պարզ է, որ վերոհիշյալ պոեմի ստեղծումով հեղինակը զգալի ճեղքվածքներ է առաջացնում կլասիցիզմի ուղղության մեջ և ռոմանտիկական պոեմ ստեղծելու ուղին հարթում³: Այդ ամենն Ալիշանը զարգացրեց հաջորդ՝ «Դատաստան Վասակայ մատնչի» պոեմում և իր ավարտին հասցրեց «Պլպուլն Ավարայրի»-ում:

1847 թվականի հոկտեմբերին «Բազմավեպ»-ը հրատարակում է Ալիշանի՝ «Նահապետ» ստորագրությունը կրող ընտիր գործերից մեկը՝ «Պլպուլն Ավարայրի» պոեմը: Վերջինս ոչ միայն Ալիշանի, այլև XIX դարի հայկական հայրենասիրական քնարի լավագույն նմուշներից մեկն է, որի մասին դրվատանքով են արտահայտվել հայ իրականության գրեթե բոլոր նշանավոր դեմքերը: Պոեմը թարգմանվել է ռուսերեն (հատվածներ. թարգմ. Վեսելովսկի), իտալերեն (հատվածներ. թարգմ. Է. Տազա), գերմաներեն (ներածությունը. թարգմ. Ա. Հովհաննիսյան և Արտուր Լայստ), իսկ հայերեն ունեցել է մի քանի հրատարակություններ: Թե որքան բարձր է գնահատվել Ալիշանի այս պոեմը, վկայում է նաև այն հանգամանքը, որ նրա հեղինակին ժամանակակիցները տվել են «Ավարայրի սոխակ» մականունը, իսկ պոեմը, մասնակիորեն կամ ամբողջությամբ, մի քանի անգամ արտատպել են հայկական զանազան պարբերականներ:

«Նահապետի» ցիկլին պատկանող մյուս գործերի նման սա ևս խոսակցությամբ է սկսվում և վերջանում խոսակցությամբ, այն փոքր տարբերությամբ, որ սկզբում հեղինակը դիմում է լուսնյակին, իսկ վերջում, կովից հետո, Ավարայրի դաշտ եկած սոխակին: Պոեմի սկզբում, դիմելով լուսնյակին, հեղինակն ասում է.

Ո՞նց գաս իմ լուսնակ հեզիկ ու հանդարտ
Համասփյուռ լուսովդ ի լեռ, ձոր և արտ,
Եվ ի Նահապետս՝ որ մըտոք մոլար
Գիշերաժամիկ ժուռ գամ յԱվարայր
Ո՛հր քաջ ու աննման հարք մեր հայկազունք
Ընկան գետ հսկա, կանգնեցան զվարթունք:

³ Մանրամասն տե՛ս մեր «Հայկական կլասիցիզմի մի քանի գծերը» հոդվածում: «Տեղեկագիր», 1902, № 12:

Սա ոչ թե խոսակցություն է, այլ ավելի շուտ հեղինակը մտորում է բարձրաձայն և իր խոհերին հաղորդակից անում լուսնին: Գեղարվեստական ստեղծագործության այսպիսի ձևը ավելի աշխույժ և դինամիկ է դարձնում պոեմը:

Այնուհետև թշնամիների դեմ մղվող ահեղ ճակատամարտում հայրենիքի ազատությունը պաշտպանելու համար ընկած քաջ ու առաքինի նախնիների հետնորդներին դիմելով, Նահապետն ավելացնում է.

Թե կիսահոգի պըլպուլիս նըման
Ձենիկս հասնի ձեզ, որդի՛ք Թորգոմյան,
Որդի՛ք, որոնց հարք քաջք ու առաքինիք
Լըցուցին գդաշտեր, գըրքեր ու գերկինք,
Թե ի ծով սրտիդ կաթիլ մ'արունիկ
Կաթե հայ աղբյուրն կամ Պահլավիկ,
Թե զփառքն հայրենյաց ձեզ այլ գըրեք փառս,
Հետ Նահապետիս ելեք ի յԱրտագ:

«Քաղցրագրուցիկ» «Պըլպուլը» Եղիշեի հոգին է, որ ձմեռն անապատում լաց լինելով է անցկացնում, իսկ ամառը գալով Ավարայր կանչում է Վարդանին՝ իրեն ձայնակից լինելու համար: Այս գեղեցիկ պատկերի միջոցով հեղինակը սիմվոլացնում է Ավարայրի երկու հերոսներին՝ Եղիշեին ու Վարդանին, որոնք չնայած ընկան, բայց հավերժ կենդանի են սերունդների հիշողության մեջ: Ըստ որում Ալիշանի Եղիշեն ամեննին էլ այն մուլեռանդ կրոնավորը չէ, ինչպես նրան հաճախ ներկայացրել են Մխիթարյան մի քանի գրողներ: Ինչպես ճշտորեն նկատում է ակադ. Ա. Տերտերյանը՝ «Ալիշանի մոտ Եղիշեն որևէ կրոնական հանգամանք չունի, նա հանդես է գալիս իբրև մի քաջ, մահից չվախեցող և որոշ նպատակի հաստատապես ձգտող կորովի գործիչ»: Եվ իրոք, Եղիշեն բոցաշունչ հայրենասեր է ազատագրական պատերազմի գաղափարական ղեկավարը. այդ շատ գեղեցիկ ձևով է պատկերել Ալիշանը: Ընդհանուր առմամբ՝ գեղեցիկ պատկերներն ու համեմատությունները, պատկերավոր խոսքը հատկանշական են Ալիշանի պոեզիայի համար, սակայն այստեղ, «Պլպուլն Ավարայրի» պոեմում այն հասնում է իր գագաթնակետին: Ահա թե ինչպես է նկարագրված ռազմադաշտը՝ ճակատամարտի նախընթաց գիշերը.

Կես գիշերն առել էր գիշերավար
Լուսնակն ամպի տակ բացխրփիկ խաղայր
Մինչ հովն շրջկոտ կախ թևոքն յանտառ
Օդոց և ծառոց հանգիստ կու կարդայր:

ԶԱվարայրի մութն և կանաչ ծոցիկ
Ծայրե ծայր ճրղքեր Տրդմուտն հանդարտիկ
Մետաքսանման անձայն խատուտիկ
Թավլեցընելով հազար բյուր ալիք:

... Բայց այս հանգստությունն առերևույթ է. երկու կողմն էլ տենդագին պատրաստվում են հաջորդ ահեղ օրվա համար: Այդ գիտեն բոլորը, գիտե և ինքը՝ Վարդանը, որ գիշերային տարածամ պահին մենակ ու մտազբաղ շրջում է դաշտում, մտածելով այն վաթսուն հազար «դադրած քաջերու» մասին, որոնց նա առավոտյան պետք է կռիվ առաջնորդի: Հայոց բանակն իր անվեհեր գորավարի ղեկավարությամբ բազմաթիվ հաղթանակներ է շահել, շատ անգամ փախուստի մատնել հայրենի երկիրը խուժած և նրան ստրկացնել ցանկացող ոսոխներին: Եվ այսօր էլ, ահեղ ճակատամարտի նախօրյակին, մի անգամ ևս Վարդանը մտքում կշռադատում է իրադրությունը, կռահում նենգ ոսոխի բոլոր հնարավոր մեքենայությունները՝ նրան արժանի հակահարված տալու համար: Այդպես է արել Վարդանը, հիսուն ճակատամարտեր շահելու իր հարուստ փորձից ելնելով, և այդպես էլ անում է այժմ, մտազբաղ ճեմելով համակ քուն մտած վիթխարի ռազմադաշտում:

Բացվում է հաջորդ՝ արյունալից օրվա առավոտը.

Դեռ չէ արեգակն ըզզլուխըն հանել,
Երկու բանակներն ըզդաշտն են բռնել
Զետ ջուխտակ բերդեր դեմ առ դեմ կանգնել
Յիրար կուզեն գալ փշրիլ ու փրշրել:...

Մեկ շարժումն ահեղ, մեկ ահեղ հոսան
ԶԱրտագն է բռններ թնդմամբ կայծական.
Ոչ լուկ պատերազմըն թըշնամության

Այլ գտարերքն ամեն կարծես ավրել գան:

Արյունառուշտ կռիվը բորբոքվում է, բանակները վիթխարի բերդերի նման իրար են բախվում, վիրավորների ու ոտքի տակ ընկնողների ցավագին ճիչերը օդն են սղոցում, ձիերի ու մարդկանց ոտնատրոփից թնդում է Ավարայրի դաշտը և թվում է, թե մոլեգնած մարդիկ կամենում են տիեզերքն անգամ քար ու քանդ անել: Ու իրար կոտորող, իրար խողխողող այդ ահռելի զանգվածի մեջ, կայծակի նման աջ ու ձախ է նետվում հայոց քաջերի հոգին՝ խիզախ Վարդանը, ոգևորում է հուսահատվածներին, կռվի, սխրանքների է կոչում խիզախներին, հորդոր է կարդում վախկոտներին:

Հանց խառն խըմբեն քաջ մի հեծելվոր
Բարձր երիվարի վըրա կանգնավոր,
Վեր վեր վազելով զինուք ճոճավոր,
Նետվի թշնամյաց մեջ քանց գունտ հրավոր:

Պըղինձ գըլխանոցն ու գրեհ երկաթի
Արևուն շողեն կու փայլփայլկըտի,
Ճերմակ փետուրներն ի սաղավարտի՝
Կարծես թըռցընեն ըզքաջ գայն մանկտի:

... Արյունը հոսում է Տղմուտ գետի նման, դաշտի խոտերն ու ծաղիկներն անգամ կարմրում են, և թվում է, թե օդն էլ արյան փոշով է հագեցած: Ընկնում են պարսիկները, փղերի ու ձիերի ոտների կոխան դառնում, ընկնում են շատերը նաև հայ ավագանուց, զինվորներից, պատերազմի ղեկավարներից: Ընկնում են անվեհեր Գարեգինը, Ռոստոմը, Վռամիկը, շուտով ընկնում է Արշակը, թշնամուց խոցված իրենց մահն են գտնում Արշավիրը, Արտակը, Խորենը...

Արյունոտ այդ պայքարում ընկածներին ու ընկնողներին նկարագրելով, Նահապետը մրմնջում է.

Վասըն քո ընկան, աշխա՛րհ իմ հայոց,
Կըտրիճք աննըմանք վեհք հյուսիսայնոց:

Եվ վերջապես՝ թշնամուն ահռելի ջարդեր տալուց հետո ընկնում է նաև Վարդան Մամիկոնյանը:

Եվ իբրև արծվին ի սարից քարանց
Սլացավ ի գրնդե քաջացն հայկազանց
Մեկիկ նիզակավ ընդ Պարսից գունդն անց
Նե՛տ էր որ թըռավ թե՛ հուր փայլականց...

Սոսկացան սըրացան պարսիկքն հապըշտապ
Աչք քաջին սըփռեց նոցա և սարսափ
Գիշերըն խոնավ իջավ զինչ տարափ...
Նո՛ւտ կացեք... Վարդանն է հոս ի մըրափ...

Պոեմն ավարտվում է մի գեղեցիկ պատկերով: Ռազմադաշտն է, պատերազմից հետո: Մարտն ավարտվել է: Ամենուրեք արյան մեջ թափված են հայերի ու պարսիկների դիակները: Գիշեր է, թագավորում է ծանր, մեռելային լուսությունը: Եվ հանկարծ, մեռելների այդ թագավորության մեջ, անկենդան դաշտում երևում է մի կենդանի անձնավորություն: Նա շրջում է արագ ու փութկոտ, աշխատում դիակների մեջ գտնել ինչ-որ մեկին: Դա Եղիշեն է: Նա կանգ է առնում Վարդանի դիակի առաջ: Մեռած-լուծ դաշտի վրա տարածվում է Եղիշեի սրտակտուր ողբը՝ «Վարդա՛ն, Վարդա՛ն»: Եվ Եղիշեին ձայնակցելով, ամեն առավոտ գալով նույն տեղը, բլբուլն էլ կանչում է՝ Վարդա՛ն, Վարդա՛ն...

Բնորոշ է պոեմի վերջին քառյակը, որը հստակ ցույց է տալիս, թե ինչպես Ալիշանը պատմական թեմատիկայով գրված երկերը անպայման կապում է իր ժամանակի հուզող դեպքերի հետ, այսպիսով արծարծելով ժամանակաշրջանի կարևոր խնդիրները: Դիմելով բլբուլին բանաստեղծն ասում է.

Կանչե՛ պըլպուլիկ, կանչե՛ հոգեձայն,
Որ յերկնուց ի վայր հայի և Վարդան,
Հիշե՛ զՀայաստան տուն յուր սիրական,
Հայաստան հիշե՛ գյուր Կարմիր Վարդան:

Այսինքն՝ հեղինակը որոշակիորեն կոչ է անում չմոռանալ «Կարմիր Վարդանին», այն մարդուն, որն ընկավ իր հայրենի երկրի ազատության համար:

«Պլպուլն Ավարայրի» պոեմը ջերմորեն սիրվեց ու գնահատվեց հայության կողմից, որպես հայրենասիրական ջերմ շնչով գրված մի ստեղծագործություն, որպես

ժամանակի պահանջներից բխող գործ, իսկ նրա հեղինակը կանգնեց հայ հայրենասեր բանաստեղծների առաջին շարքերում:

Վարդանի ու վարդանանց հերոսամարտը հայ իրականության մեջ բազմիցս ոգեշնչել է վիպասաններին ու բանաստեղծներին: Ոմանք այն մեկնաբանել ու գովերգել են որպես զուտ կրոնական ու կրոնի համար մղվող մի պայքար, իսկ պատերազմում ընկածներին ներկայացրել որպես նահատակ-սրբեր: Մյուսներն Ավարայրը դիտել են որպես հայերի փառավոր հաղթությունը, ուր «Հայկա որդիք» հեշտ ու հանգիստ ջախջախել են թշնամուն, ուր «մեկ հայ զհազար պարսս կոտորէր»: Այս կարգի գործերից ի վերջո մնում է այն տպավորությունը, որ հիշյալ ճակատամարտը առանց նույնիսկ լուրջ ճիգերի ձեռք բերված էժանազին հաղթանակ է եղել: Հարկ ենք համարում ընդգծել, որ Ալիշանի «Պլպուլն Ավարայրի» պոեմում նման շեղումներ չենք տեսնում: Ճիշտ է, շարադրանքի ընթացքում կրոնը շարունակում է զգացնել տալ իրեն, բայց, ինչպես տեսանք վերլուծության ընթացքում, ամենուրեք հեղինակը ելնում է այն առողջ մտայնությունից, որ պայքարը նախ և առաջ մղվում էր հայրենիքի ազատության ու պաշտպանության համար: Գալով երկրորդ կարգի շեղմանը, հայագետ ու պատմաբան Ալիշանը հիանալի գիտեր, թե որքան մեծ զոհեր է տվել հայ ժողովուրդն Ավարայրում, որը գեղեցիկ կերպով վերարտադրված է պոեմում, և նա ոչ մի ավելորդ գովասանք չի շռայլում:

«Բազմավեպ»ի 1848 թվականի փետրվար ամսվա համարում տպագրվում է Ալիշանի հաջորդ՝ «Ի մահ Տրդատայ ահեղագորն արքայի հայոց» պոեմը, ուր հեղինակը շարունակում է զարգացնել հայրենասիրական ու ազատասիրական այն տենդենցները, որոնք նա արձարծել էր նախորդ գործերում: Պոեմը ողբում է հայոց քաջարի արքա Տրդատի մահը, անօգնական ու անպաշտպան մնացած Հայաստանի վիճակը, կոչ անելով համայն բնությանը՝ ողբակից լինել իրեն.

Ի լերանց Դարանաղեաց, ի լերանց Դարանաղեաց

Գետս արտասուաց իջուցէք, քաջք Հայաստանեայց և ուրուականք,

Յամպախաղացն Այրարատայ իջցեն սահանք յարտօսր աղի

Գոյժ մեծ յարձագանգաց ու արձագանգս յորդորեսցի:

Տրդատն սպանվում է որսորդության ժամանակ գաղտագողի, թիկունքից, դավաճանի կողմից արձակված նետով, որովհետև ոչ մի մահկանացու չէր կարող դեմ-դիմաց կռվելով սպանել նրան: Չնայած նա արդեն ծերացել էր, բայց սուկ նրա ֆիզիկական ներկայությունը բավական էր ահ ու դողի մեջ պահելու թշնամիներին: Չկա՛ այլևս Հայաստանը միավորող, շենացնող ու նրան օտարներից պատշպանող Տրդատը: Նրա մահվանից սիրտ առած, թշնամիներն սկսում են արշավել Հայաստանի վրա, արյուն ու ավեր սփռել, կոտորել ու թալանել: Հայ նախարարներն ու իշխաններն էլ, փոխանակ միասնական ուժերով թշնամիների դեմ ելնելու, զբաղված են ներքին երկպառակություններ սերմանելով, թշնամությամբ, մատնություններով:

Այսպես է ավարտվում հիշյալ պոեմը, և նրա մռայլ, հոռետես ոգին շատ զուգահեռներ ուներ Հայաստանի ու հայ ժողովրդի այն ժամանակվա նույնպիսի մռայլ ու անհեռանկար իրականության հետ:

Պատկերելով իր սիրելի հայրենիքի անհեռանկար վիճակը, Ալիշանը, սակայն, որոշակիորեն զգացնել է տալիս, որ պետք է գտնել այն նոր, հզոր Տրդատին, որը կկարողանա ազատագրել հայրենիքը օտարերկրյա նվաճողներից:

Իր հաջորդ՝ «Աշոտ Երկաթ ի ծովուն Սեվանա» պոեմը, ամենայն հավանականությամբ, Ալիշանը գրել է 1849 թվականին: Սույն պոեմը նախորդից տարբերվում է նրանով, որ ունի կուռ սյուժե: Պոեմի նյութը Աշոտ Երկաթի կյանքի հերոսական մի դրվագն է:

«Պլպուլն Ավարայրի»-ից հետո «Աշոտ Երկաթը» երկրորդ պոեմն է, որ Ալիշանը գրել է աշխարհաբար: Այս հանգամանքը, անշուշտ, տվել է իր որոշակի դրական արդյունքը: Պոեմը շատ ավելի մատչելի ու հասկանալի է դարձել և առանց չափազանցության, կարող է Ալիշանի լավագույն գործերի շարքը դասվել: Պոեմն սկսվում է Հայաստանի բքաշունչ ձմեռվա գեղեցիկ նկարագրությամբ.

Ցուրտ ցուրտ ձմեռունք բրգան յարձակ հովերեն

Սպիտակ կարվանք իջան լերանց կողերեն,

Փըչեցին պինդ քամիներն, հա՛, փըչեցին,

Սառով ձյունով ըզսարն ու զձոր գուգեցին.

Վարդըն քափուր վատեցավ,

Ծիծղուն ծաղիկ ծածկեցավ

Եվ Հայաստան սուգ մըտավ:

Սակայն, ցրտաշունչ ձմռան նման նկարագրությունը ինքնանպատակ չէ: Այստեղ բանաստեղծն ընդգծում է նախարարների սառն անտարբերությունն իրենց հայրենիքի հանդեպ: Նրանք, ամեննին չմտածելով հայրենի երկիրը թշնամուց ազատելու մասին, քաշվել-հեռացել են իրենց անմատչելի բերդերն ու հանգիստ կյանք են վարում: Չկա ռամիկի, ժողովրդի վիճակի բարելավումով մտահոգված մեկը:

Սուգ էր պատել մեր գեղեցիկ աշխարհին,

Երբ դառնաշունչ հովըն փռչեց օտարին,

Երբ հայ իշխանքըն քաշվեցան յամուր վայր,

Ավա՛ղ ռամկին, որ մոլորեր վեր ու վայր.

Արև տեսավ՝ դեղընցավ

Լուսնակն ու աստղիկ՝ սևացավ

Եվ Նահապետն ամչընցավ:

Ալիշանը բնավ մտադիր չէր բավականանալու սառած-անկենդան բնության և դեպի հայրենիքն ունեցած հայ նախարարների անտարբեր վերաբերմունքի պասսիվ պատկերմամբ:

Մարտատենչ ու ազատաբաղձ Ալիշանը կրկին հանդես է գալիս իր որոտընդոստ քնարի ամբողջ ավյունով և անարգանքի սյունին գամում բոլոր նրանց, ովքեր դավաճանել են սիրելի հայրենիքին ու ժողովրդին.

Ո՞վ այն մատնիչք, ո՞վ այն դահիճք, ո՞վ գագան,

Որ առ այլազգ, առ բռնավոր ձայն կու տան

Այդ ի՞նչ քարե սիրտ, ի՞նչ սառե շրթունք էր,

Որ հայրենյաց հողուն կարդաց սև օրեր:

Անե՛ծք տըվեք այն բերնին,

Անե՛ծք գրրջին ու ձեռքին

Որ զՀայաստան մատնեցին:

Եվ անշուշտ, ինչպես այդ ցանկանում է տեսնել իր հայրենիքի սիրով վառված Նահապետը, հանդես է գալիս Հայաստանը փրկող, օտար գերությունից ազատող դյուցազունը, որն այստեղ կոչվում է Աշոտ Երկաթ, մի այլ տեղ՝ Տրդատ, մյուս պոեմում՝

Վարդան Մամիկոնյան և այլն: Մա է հեղինակի փայփայած ու գուրգուրած իդեան՝
Հայաստանի համար գտնել այն խիզախին, որը քաջերի գլուխն անցած կազատի
հայրենիքը:

Աշոտ Երկաթի մարտաշունչ խոսքերը հիանալի կերպով այդ միտքն են
արտահայտում.

Զե՛ն առեք, ժի՛ր կացեք, ընկերք իմ սիրուն,
Հավատարիմք ձեր թագվորին, ձեր հողուն.
Ի հազարաց մեկիկ մնացած դուք իմ հետ,
Դուք շատ եք, ձեզ չբավեն հազար թուր ու նետ.
Թող աշխարհաց լուր լինի,
Քանի որ եմք կենդանի,
Հայաստան ո՛չ տի մեռնի:

Աշոտ Երկաթը գործում է իր զինվորների գլուխը անցած: Նրանք միասին էին
պայքարում թշնամու դեմ և միասին էլ վայելում են հաղթության պտուղները:
Նկարագրելով Աշոտ Երկաթի հանկարծակի հարձակումը թշնամու վրա, նրան տված
ջարդը Սևանի ափին և թշնամու փախուստը, Ալիշանը բնավ չի մոռանում արքայի
զինակիցներին.

Հայնժամ գոռաց հրամեց թագվոր մեր հայոց,
Յոթանասուն աղեղք թափեն կայծ հուր բոց
Երագ երագ դառնան ի շուրջ ծովակին
Իրար անցած կու հիմարի թըշնամին:
Աշոտ հրեղեն գընտի նման
Փետե ի փայտ ցատքըտան
Միրտ տա քաջացն աննըման:

Ուշագրավ է, որ «Աշոտ Երկաթ ի ծովուն Սեվանա» պոեմը գերծ է կրոնական
խորհրդածություններից, չնայած հեղինակը Աշոտ Երկաթի՝ սրբավայր Սևանում
պատսպարված լինելու հանգամանքը կարող էր օգտագործել նման
խորհրդածությունների համար: Նույնիսկ վերջում, երբ սպասում ես, որ հաղթանակը
տանելու կապակցությամբ հեղինակը պետք է կրոնական բարեմաղթություններ անի
հաղթողներին, Ալիշանը, միանգամայն աշխարհիկ ձևով և ժամանակակից մտքեր

արտահայտելով, կոչ է անում է՛լ ավելի ուժեղացնել պայքարը, է՛լ ավելի միասնական ու միահամուռ կերպով ելնել թշնամու դեմ:

Հա՛ փայլիր, հա՛ սլացիր երկաթ ու պողվատ,
Հազրով, բյուրով թափե բոցեր անընդհատ.
Շուրջ շողացիր ծայրե ի ծայր հայրենյաց.
Հանրե՛, մաշե զգեկք մեր ամեն թշնամյաց.
Հայոց հոգուս դու կյանք տուր,
Երկինք քեզ տա հրաթափ թուր
Նահապետին՝ սիրտ, քանց հուր:

Մի պահ թվում է, թե գործ ունենք «Մասիսու սարերն» բանաստեղծության հետ, ուր հեղինակը, գրեթե նույն բառերով դիմելով Ավագ Մասիսին, նույնպես մարտնչելու կոչ էր անում:

«Աշոտ Երկաթը» Ալիշանի վերջին պոեմն էր, ուր բանաստեղծը հանդես եկավ այդքան առողջ հայրենասիրությամբ, մեծ խանդավառությամբ արձագանքելով իր ժամանակաշրջանի հուզող հարցերին:

1849 թվականին Ալիշանը գրում է իր մյուս պոեմը՝ «Հարսներդ առագաստի նախածնողացն», ուր հեղինակը, խախտելով իր սովորությունը, այս անգամ անդրադարձել է Աստվածաշնչային թեմայի:

Մեր բանասիրության մեջ այն կարծիքն է արծարծվել, որ այս պոեմում հեղինակը մարդկային, զգայական սիրո գովքն է անում, որ Մխիթարյան բազմաթիվ հեղինակներից Ալիշանն առաջինն ու միակն էր, որ կանացի սեր երգեց: Պոեմում կարդում ենք.

Մե՛ր, դու զհամածիրն հաստատութին թարթի չափեալ.
Մերմանեցեր իբրև մըղեղ զաշխարհս անարիս,
Միում միում այլազան տալով կարգս և օրէնս
Եւ միահամուռ դաշնակելով ի մի կանոն,
Ջոր դու միայն գիտես, լըսես, վարես եւ հաճիս.

և այլն:

Սակայն այս, և մյուս բոլոր հատվածներում, ուր հեղինակը սիրո գովք է անում, փառաբանում է նրան, մարդկային, երկրային սիրո հետք անգամ չկա: Այդ կարգի սերը

մինչև վերջ էլ անծանոթ մնաց Ալիշանին և որևէ այլ բան չէր էլ կարելի սպասել, որովհետև «Մխիթարյան շնորհաշուք կաղապարի» ներքո աճող ու կրթվող վարդապետի համար անեծքներից մեծագույնը կլիներ այդպիսի սիրո թեկուզ ամենաթույլ դրսևորումը:

Ալիշանի իմացածը դրախտային սերն է, Ադամ-Եվայի սերը, որը երգում է նա, և ի դեպ, այնքան եթերային, այնպիսի երազական ձևով, որ իսկույն զգում ես, որ դա կենդանի մարդու զգացմունք լինել չի կարող, ապա՝ սերն առ հայրենիքը և բնությունը: Այս է բոլորը: Կարծես այս հարցին պատասխանելու համար նույն պոեմում Ալիշանը գրում է.

Բացուստ ի բաց հառաչեա սիրով՝ ծովդ ալէշատ.

Արի՛ք առիծունք՝ սեր ի մորեաց մըռնչեցէք

Հընչէ՛ք, մի՛ լըռէ՛ք, օղբ համասփիւռ, ըզւեր հընչէք.

Ըզւեր՝ երկինք, ըզւեր՝ երկիր, ըզւեր, ո՛վ բնութիւն.

Համայն հաստուածք միաբարբառ հընչեցէք սէ՛ր, սէ՛ր...

Այսպես ուրեմն, սեր երկնքի հանդեպ, սեր երկրի հանդեպ, սեր բնության հանդեպ: Ահա այն ամենը, որոնց ծանոթ է Մխիթարյան վարդապետը: Ինչպես բերված հատվածներից, այնպես էլ ամբողջ պոեմից այն տպավորությունն է ստացվում, որ ընդհանրապես պետք է սիրել միմյանց, ամուր, հաստատուն սիրով, որով կհարթվեն «չարս բազում»: Մա միակ սյուժեն է ամբողջ պոեմում, ուր հեղինակը ժամանակի հետ քիչ թե շատ առնչվող մտքեր է զարգացնում: Եթե չմոռանանք, որ սա գրվել է 1849 թվականին, իտալական դեպքերի ժամանակ, ապա պարզ կդառնա, որ Ալիշանի «սիրեցէք միմյանց»-ը իր հորինած այն միջոցն էր, որով նա առաջարկում էր բուժել հասարակությունը:

Պոեմների ասպարեզում ութ տարվա ընդմիջումից հետո Ալիշանը 1857 թվականին գրում է իր վերջին՝ «Շուշանն Շավարշանա» գործը, որի սյուժեն ևս զուտ կրոնական է, և մեծ չափով իջեցնում է նրա գաղափարական արժեքը: Եթե Ալիշանի լավագույն պոեմների կարևոր արժանիքներից մեկն այն էր, որ դրանով հեղինակը արձագանքում էր հայ իրականության հուզող դեպքերին, վերաբերմունք էր ցույց տալիս, հարցեր ու պահանջներ առաջադրում և այլն, ապա այս վերջին՝ «Շուշանն Շավարշանա» պոեմը, ոչնչով չի առնչվում հայ իրականությանը հուզող, ակտուալ հարցերի հետ:

Չնայած գաղափարական տեսակետից խոցելի կողմերին, պոեմի գրական-գեղարվեստական արժանիքները անժխտելի են: Այդ է պատճառը, որ առաջին անգամ

«Նուագք»-ի երրորդ հատորում 1858 թվականին հրատարակվելուց հետո պոեմը 1897 թվականին լրիվ թարգմանվում է իտալերեն (թարգմ. Է. Տեզա), և առաջաբանում թարգմանիչը «Շուշանն Շավարշանա»-ն դրվատելու համար բառեր չի խնայում: Ո՛չ մի գործում գեղեցիկ պատկերների, պատկերավոր համեմատությունների, ճոխ նկարագրությունների այնպիսի առատություն չենք նկատում, ինչպես հիշյալ պոեմում:

Խոսելով «Շուշանն Շավարշանա»-ի մասին, ակադեմիկոս Ա. Տերտերյանը գրում է. «Այս քերթվածը Ալիշանի լավագույն գործերից մեկն է: Գրված է տաք շնչով և բանաստեղծական մեծ թափով: Կարդացվում է հետաքրքրությամբ և հեղինակը կարողանում է իր տրամադրությամբ վարակել ընթերցողին»⁴:

Ո՞րն է Ալիշանի պոեմների արժեքը մեզ համար:

Եթե մի ակնարկ նետենք մինչև Ալիշանը եղած պոեմների վրա, ապա կտեսնենք, որ հայ գրականությունը պոեմներով շատ հարուստ չէ: Շնորհալու «Ողբ Եդեսիոյ»-ն թերևս միակ աշխարհիկ սյուժեով գրված պոեմն է, մնացածները մեծ մասամբ կրոնական բովանդակություն ունեն: Ալիշանն իր աշխարհիկ պոեմներով հակադրվեց նախորդներին: Նրա պոեմները այն սեպերը եղան, որոնք մխրձվելով հայկական կլասիցիզմի խոշոր շենքի մեջ, այլևս անվերականգնելի ճեղքվածքներ պատճառեցին նրան: Այդ առումով, Ալիշանի գործը շարունակեցին Մ. Թաղիադյանը («Եղերերգութիւն յօրհաս Թանգայ Թաղիադէնց»), Ռ. Պատկանյանը («Քաջ Վարդան Մամիկոնյանի մահը») և Ս. Շահազիզը («Լևոնի վիշտը»): Այս հեղինակներն իրենց հիշյալ պոեմներով աստիճանաբար և լիովին բացասեցին կլասիցիզմը (հատկապես վերջին երկուսը), հանդիսանալով ռոմանտիկական պոեզիայի խոշոր ներկայացուցիչները հայ գրականության մեջ:

Մյուս արժեքավոր նորությունը, որ իր բանաստեղծություններով ու պոեմներով բերեց Ալիշանը մեր գրականության մեջ, այդ լեզվի հարցում նրա կատարած նորարարությունն էր: Մինչ այդ եղած պոեմները ոչ միայն բովանդակությամբ կրոնական էին, այլև նրանց լեզուն էլ դժվար հասկանալի ու խրթին գրաբարն էր: Ինքը՝ Ալիշանն էլ գրել է ոչ քիչ թվով այդպիսի պոեմներ ու բանաստեղծություններ, սակայն լեզվի հարցում

⁴ «Հայ կլասիկներ», Երևան, 1944, էջ 46:

նա ճիշտ կողմնորոշվեց և իր ընտիր գործերը գրեց ժողովրդի համար, ժողովրդին հասկանալի, պարզ, հստակ հայերենով, որով չէր գրել ոչ մեկը Մխիթարյան «հայրեր»-ից, ոչ էլ նախորդ մյուս հայ հեղինակներից: Ալիշանը իր լավագույն երկերով պոեզիան դարձրեց ժողովրդի վշտերն ու տենչերն արտահայտելու կամ շոնդալից որոտով նրան կովի, «ի գէն ի վրեժ» կոչելու հզոր մի միջոց: Նա պարարտ հող պատրաստեց աշխարհիկ պոեզիայի զարգացման համար: Գրելով աշխարհաբարով, Ալիշանը առաջինը գործածության մեջ դրեց բազմաթիվ «ռամկական» գեղեցիկ բառեր, որոնք ընդմիջտ մտան հայոց գրական լեզվի բառապաշարի մեջ: Հիշենք դրանցից մի քանիսը. «տընագ», «խորոտիկ», «տոտիկ», «թաղթ», «ծոցիկ», «մանդրիկ», «թըռվըռան», «աչեր», «սիրուն», «պիտի» և այլն, և այլն:

Նրանից հետո, թեև դարձյալ լույս աշխարհ եկան գրաբար գրված պոեմներ ու բանաստեղծություններ, թեև գրաբարամուլները հեշտ ու հանգիստ չէին կամենում զիջել իրենց դիրքերը, բայց վերջիններս Ալիշանն արդեն խարխուլել էր: Նրա գործը շարունակեցին հաջորդները:

Հարց է ծագում, որտեղի՞ց Ալիշանի պոեմների մեջ հայտնվեց այդ աշխարհիկ տարրը: Չէ՞ որ նա էլ նույն Մխիթարյան վանքում սնված ու ձևավորված և ոգևորության նույն աղբյուրներն ունեցող անձնավորություն էր: Ինչպե՞ս պատահեց, որ սկսելով իր նախորդների նման, նա իր ստեղծագործության հետագա շրջանում այլևս որոշակի գատվեց նրանցից, տալով իր այնքան արժեքավոր գործերը:

Որ Ալիշանը, իր նախորդների նման, սնվել է պատմական գրականությամբ ու որպես բանաստեղծ ձևավորվել վանքի պատերի ներսում, այդ անժխտելի է, սակայն նա առաջինն էր, որ ուշադրություն դարձրեց հայ ժողովրդական «ռամկական» երգերին, որոնց հանդեպ Մխիթարյանները, եթե չասենք բացասական, գոնե անտարբեր վերաբերմունք ունեին:

Ալիշանն առաջինն էր, որ հարց բարձրացրեց՝ հավաքել ու գնահատել այդ երգերը, «ազգայիններից» պահանջեց անտարբեր չլինել նրանց նկատմամբ: «... Փափագելի բան է, – գրում էր նա «Բազմավեպում», – որ մեր ազգայինք ալ վառվեին ազգային սովորությանց սիրովը և ձեռքերնեն եկածին չափ ջանային հավաքել այնպիսի

երգեր, անմեղ խաղեր, պատմություններ ու առակներ, ետքը ուրիշներուն ալ հաղորդեին, կամ առանձին տպագրությամբ, և կամ ազգային օրագրներէն մեկուն խրկելով»:

Ավելին. հետագայում մենք տեսնում ենք, որ Ալիշանը շատ բարձր է գնահատում այդ երգերը, մեծագույն հիացմունքով խոսելով նրանց մասին: «Այսպիսի երգերը, – գրում էր նա, – շատ անգամ ավելի լավ կիմացնեն ազգին հանճարը, քան թե ծանր գրվածքներ, և կգտնվին անոնց մեջ անանկ սքանչելի գուրգվածք, որ միայն իրենց ռամկական անունին համար հասարակ բան կկարծվին, բայց ճշմարիտը՝ գերագույն գրվածոց կարգը անցնելու են»: Եվ Ալիշանը գնահատեց ու սիրեց այդ երգերը: Սիրեց այնքան, որ «Բազմավեպ»-ի էջերում մաս առ մաս տպագրելուց հետո «Ազգային ռամկական երգեր» խորագրի տակ 1852 թվականին հրատարակեց առանձին գրքով, անգլերէն ու հայերէն, իր թարգմանությամբ⁵: Տասնինը ժողովրդական երգեր ունեցող այս գրքույկը միայն թերթելիս իսկ՝ ակնհայտ է դառնում, թե ինչն է գրավել Ալիշանին: Այստեղ «Ի Լևոն որդի Հեթումյ Ա»-ն է, ուր Լևոնը ողբում է թաթարների մոտ իր գերի ընկնելը, «Սուգ դստեր մեծ իշխանի»-ն է, ուր իշխանուհին լալիս է թաթարին կին դառնալու համար, այստեղ ջուղայեցիք ողբում են իրենց տարագրությունն ու հայրենի քաղաքի ավերվելը, այստեղ է հայոց մրմունջը՝ «Կռունկը»: Այստեղ կան մի քանի ժողովրդական երգեր՝ «Երգ կաքավու», «Երգ արագլի», «Մանուկն ու ջուրը», «Ի նավակոծեալն ի ծովուն Վանայ» և այլն, որ հետագայում մշակեցին Մ.Պեշկեթաշյանը, Ղ.Աղայանը, Հովհ. Թումանյանը և ուրիշներ:

Այս է Ալիշանի պոեզիայի երկրորդ աղբյուրը՝ ժողովրդական հայկական երգերը: Որ «Պլպուլն Ավարայրի»-ն, «Մասիսու սարերն»-ը և ընդհանրապես «Նահապետ» ստորագրությունն ունեցող մյուս բանաստեղծություններն ու պոեմները գրելիս Ալիշանը եղել է հայկական ժողովրդական այդ պարզ, անպաճույճ երգերի ազդեցության ներքո, – այդ վիճարկման ենթակա չէ: Չլիներ այդ բարերարը, թարմացնող ազդեցությունը, դժվար կլիներ ասել, թե կկարողանա՞ր Ալիշանը ստեղծել իր այնքան գողտրիկ գործերը, կդառնա՞ր «նահապետ հազար թռռների», ինչպես նրան դիպուկ բնորոշել է Ղ.Աղայանը: Ամենայն հավանականությամբ նա կդառնար Մխիթարյան այն շատ սովորական

⁵ «Հայոց երգք ռամկականք», թարգմանեց անգլերէն Լեո վ. Ալիշանը, Վենետիկ, ս. Ղազար, 1852:

հեղինակներից մեկը, մի Ավետիքյան, կամ մի Հյուրմյուզյան, որոնց գործերը չընդունեց հայ ժողովուրդը, և որոնք այժմ միայն սակավաթիվ ուսումնասիրողներին են հայտնի:

Ալիշանի կատարած լեզվական այս նորարարության ամբողջ իմաստը հասկանալու համար, բավական է ասել, որ նա հանդես եկավ այնպիսի մի ժամանակ, երբ Մխիթարյան գրական անդաստանում իշխում էր Արսեն Բագրատունին՝ գրաբարի ամենակրթոտ պաշտպաններից մեկը, և որի «Հայկ դիւցազն»-ը բացարձակ հեղինակություն էր համարվում: Այս պայմաններում, հասկանալի է, հեշտ չպիտի լիներ Ալիշանին՝ նոր լեզվով գրած իր գործերի համար ճանապարհ հարթել: Ահա թե ինչ էր գրում նա իր նամակներից մեկում. «Չեմ ուզեր նաև այն հորձանապտույտ գրաբարի և աշխարհաբարի խնդրույն մեջ մտնել, զի երկու կողմն ալ փաստեր ունին, և եթե մեկն միայն զառաջինն ուզե ընդունիլ, թվի թե անբնական կլլա, իսկ եթե միայն զերկրորդն՝ և այս ինձ թվի անբնական: Հարկ է երկուքին ալ տեղ մը և չափ մը սահմանել, և կարծեմ խնդիրն այս բանի վրա պիտի մնա»⁶:

Իր այս ձգտումն էլ, այսինքն ժողովրդին հասկանալի լինելու համար գրել որքան կարելի է նրան հասկանալի լեզվով, Ալիշանը կիրառեց իր բանաստեղծությունների մեջ: Այդ հստակ կերպով երևում է նրա երկերի տարբեր հրատարակությունների թեկուզ ամենափոքր համեմատությունից, որտեղ նկատում ենք, որ Ալիշանի լեզուն հետզհետե ավելի հազեցել է ժողովրդական տարրերով, հղկվելով ու մաքրվելով դարձել է ավելի գեղեցիկ ու հմայիչ: «Ալիշանի աշխարհաբար բանաստեղծությունները, – գրում է ակադ. Հր. Աճառյանը, – անհամեմատ ավելի բարձր են գրաբար գրվածքներից. մի պարզուկ, միամիտ, քնքույշ քնարերգություն ու հովվերգական անուշ դայլայիկներ լցնում են ընթերցողի հոգին փափուկ զգացումներով. Ճիգ, արվեստականություն, գեղեցիկ երևալու ջանքեր չկան նրանց մեջ, ամեն ինչ սահուն է, կոկիկ ու բնական»⁷:

Բերենք մի քանի օրինակներ ցույց տալու համար, թե ինչպիսի հաջող պատկերներով ու համեմատություններով գիտե Ալիշանը նկարագրել այս կամ այն երևույթը.

Լերինք ու հովիտք ընդարձակ ու լայն,

⁶ Տե՛ս «Արևելյան մամուլ», 1877, № 5:

⁷ Հր. Աճառյան, Պատմություն հայ նոր գրականության, 1906, էջ 87:

Նախշուն զարդարին նոր հարսին նըման,
Կապուտակ սարերդ գունըզգուն պսակ
Կապեն ի գլուխ զինչ նոր թագվորակ:

(«Հայոց աշխարհիկ»)

Կամ՝

Թն ի թն, ու վիզ վզի պլըլված,
Երեք կոկոն մեկ մանկադով հնձած:

(«Պլպուլն Ավարայրի»)

Ժողովրդական բառ ու բանի առկայությունը զգալի կերպով երևում է «Լուսընկայն գերեզմանաց հայոց»-ում: Ահա մի հատված.

Քո թելն երկնից արծաթեն հյուսած, պատրույքդ ալ ոսկի
Աղամանդե կայծակներ փռես զաստղերըդ չորս դի
Եղի, մեղրի նըման կաթ մի յամանեդ յիս թափած,
Կու խաղաղե հուզմունքս զինչ ալիք լճիս հանդարտած:

Հաճախ էլ, իր գեղարվեստական խոսքն ավելի երաժշտական դարձնելու նպատակով, Ալիշանը դիմում է բաղաձայնների կրկնությանը, որն ավելի դյուրամատչելի ու ընթեռնելի է դարձնում ստեղծագործությունը: Սա գեղարվեստական մի պրիոմ է, որի բազմաթիվ նմուշներին հանդիպում ենք հայ գրականության ներկայացուցիչների մոտ և որն, անկասկած, նրանցից ժառանգել է Ալիշանը: Ահա մի քանի օրինակ.

Վէտ վէտ վիժեն ալիք խուն առ խուն,
Մէտ մէտ մըրցեալ մըխին մուն առ մուն:

(«Վտակն Ակռուռյն»)

Ճողճեալ ճօճի ճերմակն օղապար,
Ոտնատորոփ ճախրաալացիկ:

(«Քաջակորովն Մուշեղ ի ճակատամարտի
Ձիրաւայ»)

Կռուփ առ կռուփ կոփեն կմբայք, տէգ առ տէգ.

(«Բա՛մ . փորոտան»)

Բերել ամբողջությամբ Ալիշանի կիրառած պատկերներն ու համեմատությունները, կնշանակի արտագրել նրա գործերի մեծ մասը: Կարելի է նշել ամբողջ քառյակներ, որոնք միայն պատկերներից ու համեմատություններից են կազմված: Այսպիսին է Ալիշանի այս շրջանի գործերի բնութագիրը:

Հայրենասիրության մի վերջին բնկման արդյունք հանդիսացավ 1870 թ. հրատարակված պատմա-գեղարվեստական արձակի երկհատոր ժողովածուն՝ «Հուշիկը հայրենյաց հայոց»-ը, որի մասին հարկ ենք համարում մի քանի խոսք ասել Ալիշանի գեղարվեստական ստեղծագործության պատկերը ամբողջացնելու համար՝ թեև, ըստ էության, այդ չի մտնում մեր ուսումնասիրության սահմանների մեջ:

Մինչև այդ էլ Ալիշանը գրել էր արձակ գեղարվեստական գործեր, սկզբնական շրջանում գրաբար, որոնք հիմնականում տպագրվում էին միաբանության ամսագրում: 1845 թվականին «Բազմավեպ»-ը «Հովիվք Շիրակայ» ընդհանուր խորագրի ներքո տպագրում է Ալիշանի չորս գրաբար պատմվածքները, որոնցից երեքը հետագայում նույն խորագրով Ալիշանը զետեղում է իր «Նուագք»-ների երրորդ հատորում, որը, ի դեպ, միակ արձակ գործն է «Նուագք»-ների մեջ:

Ալիշանի հաջորդ՝ «Ամսոց բնական նշանները» գործը, որը մաս-մաս տպագրվում էր 1845 թվականի «Բազմավեպ»-ի համարներում, հատկանշական է մի քանի տեսակետից: Նախ՝ ի տարբերություն նախորդի, այն գրված է գեղեցիկ աշխարհաբարով և դրանից հետո գեղարվեստական արձակի ասպարեզում Ալիշանն այլևս չանդրադարձավ գրաբարին: Եվ ապա՝ «Ամսոց բնական նշաններ»-ից սկսվում է ստեղծագործություն կառուցելու այն հետաքրքիր ձևը, որը, վերապահությամբ միայն, կարելի է երկխոսություն անվանել: Ըստ էության՝ հեղինակը բացատրելու, համոզելու եղանակով խոսում է մյուս հերոսի՝ փոքրիկ Գրիգորիկի հետ, այս խոսակցության ընթացքում բացահայտում է զանազան երևույթների այս կամ այն հատկանիշները և, այսքանով, նշված ստեղծագործությունը երկխոսության բնույթ ունի: Սակայն դեպքերի ամբողջ շարադրանքի ընթացքում երկրորդ գործող անձը ոչ մի անգամ խոսակցությանը չի մասնակցում, որևէ վերաբերմունք ցույց չի տալիս, որևէ հարց չի առաջադրում: Նա սոսկ լսում է իրեն տրված և իրեն ուղղված բազմաթիվ բացատրությունները, և այս

տեսակետից «Ամսոց բնական նշանները» խոստորվում է երկխոսություն կառուցելու ընդունված եղանակից: Այս գրելաձևը հետագայում, մոտ 25 տարվա ընդմիջումից հետո, իր ստեղծագործության երկրորդ շրջանի վերջում, կրկին կիրառեց Ալիշանը՝ հռչակավոր «Հուշիկք հայրենյաց հայոց»-ում, այն աննշան տարբերությամբ, որ հեղինակի պատանի գրուցընկերն այստեղ կոչվում է Հայկակ: 1869 թվականին լույս է տեսնում «Հուշիկք հայրենյաց հայոց»-ի առաջին, իսկ 1870 թվականին՝ երկրորդ հատորը, որը մինչև այդ մաս առ մաս տպագրվել էր «Բազմավեպ»-ում, սկսած 1862 թվականից:

Այն հանգամանքը, որ հիշյալ գործը լույս տեսնելուն պես ջերմորեն ընդունվեց ընթերցող ու գիտական հասարակության կողմից, և որ նրա մասին դրական գրախոսականով հանդես եկավ Գր. Արծրունին (տե՛ս «Հայկական աշխարհ», 1870, № 9-11), տարիներ անց խիստ դրվատական հոդված գրեց Ա. Չոպանյանը՝ «Հուշիկք հայրենյաց հայոց»-ը անվանելով «պաշտելի գիրք» (տե՛ս «Անահիտ», 1902, № 4), խոսում էր այն մասին, որ Ալիշանը արձակի ասպարեզում ևս հաջողությամբ բռնել էր քննությունը: Լայն կտավի արձակին անցնելը ուներ իր միանգամայն հիմնավոր պատճառը:

Ալիշանի նպատակն էր՝ հայ ժողովրդի պատմության առավել հերոսական դրվագների գեղարվեստական վերարտադրության միջոցով հայ պատանիներին դաստիարակել հայրենասիրական ոգով: Այսպիսի նպատակի համար բանաստեղծության ձևը չափազանց փոքր հնարավորություն էր ընձեռում: Նախորդների նպատակը եղել է ընդհանուր, վերացական հայրենասիրության քարոզը, որի համար լիովին բավական էր ներբողական բանաստեղծության ժանրը: Այնինչ Ալիշանը, մեծ դեպքերի ականատես բանաստեղծը, արդեն չէր կարող բավարարվել վերացական հայրենասիրության քարոզով: Ահա թե ինչու նրան անհրաժեշտ էր դիմել արձակի ժանրին:

Դեպքերը զարգացնելով խոսակցության ձևով, իր պատանի բարեկամին՝ Հայկակին, հեղինակը պատմում է երեսուներեք զանազան, բայց հերոսականությամբ նշանավոր դրվագներ հայ ժողովրդի պատմությունից: Այդ երեսուներեք դրվագներն

իրար հետ կապողը Հայկակն է, որին ամենուրեք դիմում է և իր ազգային հերոսապատումներն է անում հեղինակը:

Ալիշանն իր գրույցների նյութը վերցրել է հայոց պատմությունից, որոշակի նպատակ ունենալով Հայկակի մեջ արծարծել հայրենասիրության գաղափարը, հայ ժողովրդի բազմաթիվ «Հայկակ»-ների մեջ վառ պահել հայրենասիրության կրակը: Խոսելով այս մասին, Ալիշանը գրում է.

«Իմ սրտիս զվարճութենեն ավելի քու և քու նմանյացդ օգուտը դիտեր եմ, Հայկակ... այս քանի մը պարապո ժամերուս գրույցքը հրատարակելով: Որով երբեմն ուզեր էի այն հայրենյաց սրբազան զգացման մեծ փառաբանեն մեկ երկու կայծեր թափել ի սիրտ քո, Հայկակ, և քեզի նման հայազգի համբակաց»⁸: Նպատակն, ուրեմն, պարզ է, հավատարիմ մնալով այդ նպատակին, Ալիշանն իրեն հատուկ կրքոտ տոնով, առաջին իսկ տողերից սկսած, ջերմ օրհներգություններ է կարդում իր սիրելի հայրենիքին: Ահա «Հուշիկք հայրենյաց հայոց»-ի առաջին հատորի առաջին իսկ տողերը: «Հայրենի՛ք այն քիչ անուններն մեկն է այս՝ զոր գրեթե ամոթ է բացատրել բարեկիրթ և զգոն անձի մը, թեև չըլլա շատգետ կամ բանիբուն. գրեթե մտքեն առաջ սիրտն կու հասնի, կըմբռնե կիմանա զայս. կիմանա զայն, նաև երբ չի կրնար քիչ բառով կամ խոսքով բացատրել»⁹:

Այսպիսի հատվածներ շատ կարելի է բերել, ուր ամենուրեք հեղինակը հանդես է գալիս որպես հայրենասիրության ջերմ քարոզիչ: Այս իմաստով էլ՝ ամբողջ «Հուշիկք հայրենյաց հայոց»-ը հայրենիքի հանդեպ եղած բոցավառ սիրո մի փայլուն ապացույց է: Չնայած մոտ 25 տարվա զգալի տարբերությանը՝ Ալիշանի սերը դեպի իր բաղձալի հայրենիքը ո՛չ միայն չի մեղմացել, այլ բռնկել է նոր ուժով:

... Կարելի է մայր տեսած չլինել, մայրական զգվանքին անծանոթ լինել, կարելի է ծնողական սեր վայելած չլինել, կարելի է տուն ու տեղից հեռու, անծանոթ ու օտար միջավայրում լինել, անծանոթ լինել նույնիսկ մայրենի լեզվին, բայց այդ բոլորով հանդերձ անհնար է չսիրել ու խանդաղատանքի ամենամեծ զգացումներով չհիշել սիրելի հայրենիքը: Ալիշանը հավատացած է, որ այդ այդպես է. կարելի է ամեն ինչ անտեսել, բայց հայրենիքի հանդեպ ունեցած սերը՝ բնավ: «...Կան, որ չեն իմացեր, չեն զգացեր ինչ է

⁸ «Հուշիկք հայրենյաց հայոց», հ. Ա, էջ 20:

⁹ Նույն տեղում, էջ 1:

ծնողի մը ծոց, համբույր և գգվանք, չեն սնած անոր կաթով, որո արյամբն ծնած են, չեն ճաշակած մոր մը քաղցրություն... սակայն և այնպիսիք ճանչած են զսեր և զքաղցրություն հայրենյաց, որ համատարած և անհիշաչար ծնողքի պես կընդունի, կու գգվե ամեն համազգի ու համալեզու»¹⁰:

Այս է Ալիշանի հավատամքը, և այսպիսի հայրենասիրությունն Ալիշանի մոտ, տեսել ենք արդեն, նորություն չէր, բայց այստեղ այն հանդես է գալիս նոր թափով:

Հետաքրքիր է Ալիշանի՝ նյութի վերարտադրության ձևը: Իր զրույցները ազգային հերոսների սխրագործությունների մասին նա պատմում է Հայկակին գյուղական խրճիթում, ավանդական թոնրի շուրջը նստած: Դուրսը սարսափելի ցուրտ է, սառնամանիք, մարդիկ դուռ-երդիկ պինդ-պինդ փակել ու տուն են մտել. ամենուրեք ոռնում է Հայկական Լեռնաշխարհի ձյունախառն բուքը: Իսկ գյուղական անշուք խրճիթում տաք է, հաճելի:

«Տարվուն վերջին օրերն է, եղանակն տխուր, ժամանակն խավարին, թոռոմյալ, թմրյալ բնության վրա տարածված համասփյուռ ճերմակեն լույս չի ծագեր, մխիթարություն չելներ, ձմեռն միշտ ցուրտ, միշտ սառն, սոսկումն կազդե: Այսպիսի ատեն տափուկ անկողին մը, վառած թոնրի մը անկյուն, արծարծուն կրակարանի մը եզերք, ի՛նչ քաղցր են, ոչ միայն ծուլից, այլև օրն ի բուն աշխատող բանվորի մը, համեստ բարեկամաց կամ ջանասեր իմաստասիրաց: Քաղցը ըլլա քեզի այլ, Հայկակ, հառաջ քան մրափի մոռացության մեջ ընկնելդ, քանի մը ժամ ճաթուղող խարուկին լուսով՝ մեր հայրենյաց հին դիպվածները հետաքննել»¹¹:

Ստեղծագործական այս ձևը հաջողությամբ արդարացնում է իրեն. մինչև վերջ էլ «Հուշիկք հայրենյաց հայոց»-ը մնում է որպես մի տեսակ կենդանի զրույց, որը հափշտակում է ընթերցողին:

Հայ ժողովրդի պատմությունից վերցրած բազմաթիվ հերոսական դեպքերից, որ հեղինակը պատմում է Հայկակին, վերցնենք միայն «Կարմիրն Վարդան»-ը, որը հաջողվածներից մեկն է, և որը առանձին գրքով 1878 թ. հրատարակվել է իտալերեն, ապա՝ քանիցս տպագրվել զանազան պարբերականներում: Ինչպես վերևում տեսանք,

¹⁰ «Հուշիկք հայրենյաց հայոց», հ. Ա, էջ 3:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 373-374:

Ալիշանը Վարդանանց պատերազմը բանաստեղծության նյութ էր դարձրել դեռևս 1847 թվականին, գրելով իր անմահ «Պլպուլն Ավարայրի» պոեմը: Դրանից մոտ 20 տարի հետո, արդեն արձակով, նա կրկին անդրադառնում է նույն թեմային, և առանց վարանելու կարելի է ասել, որ արձակում էլ Ալիշանը բնավ չի զիջել իր դիրքերը:

Ավարայրի հերոսին՝ Վարդան Մամիկոնյանին, Ալիշանը նկարագրում է գեղարվեստական մեծ վարպետությամբ. «Եվ ահա, երևան եկավ քաջն այն, կարմիր այն Վարդան, ճառագայթներուն ետևեն դուրս վազող արևուն պես, իր նախապապուն՝ Մուշեղի նման՝ ճերմակ, ճարտուկ, ճախրասլաց, բարձրապինչ, բարձրափռինչ ձիուն վրա հարմարած կամ հեծած, կամ նստած, վասն զի ձին գրեթե սանձին անկարոտ և տիրոջը տակ ավելի թեթևացած քան թե առաջ, չես գիտեր կու խաղա՞ թե կու թռչի: Իսկ տերը թեթևությամբ ամեն դի կու դառնա, կու թռչի կու հասնի»¹²:

Սկսվում է կովի արյունոտ օրը: Ճակատամարտի նկարագրության խոսքը Եղիշեին տալուց հետո Ալիշանը շարադրում է պատերազմի եղերական վախճանը: Վարդանի՝ թշնամու գորաբանակների մեջ խրվելն ու դրա հետևանքով հայոց բանակի հիմնական մասսայից կտրվելը: Ոչ պակաս ուժով է պատկերված Վարդանի ու Վասակի հանդիպումը: «Եվ ահա վարած, կորած, Վասակա չար գլուխը տեսնվեցավ իր հետ քշված գնդին մեջ: Վարդան արդար վրեժխնդրությամբ դարձավ այն անիծապարտին վրա, որ իր թելադիր սատանային սիրած օձուն պես՝ սողոսկելով սպրդեցավ, փշերուն մեջ փախավ, պահվեցավ» (261):

Նույն ներշնչված ոճով շարունակելով պատերազմի նկարագրությունը, Վարդանի մահով և Ավարայրի ճակատամարտի մասին մի փոքր տեսությամբ Ալիշանն ավարտում է հիշյալ գլուխը: Եվ վերջացնելով՝ նա Հայկակին խորհուրդ է տալիս սիրել հայրենիքն այնպես, ինչպես սիրում էին Վարդանն ու նրա համախոհները, որոնք չխնայելով իրենց կյանքն անգամ, զոհվեցին հանուն հայրենիքի:

Ճիշտ է, կրոնական մտայնությունը, հաճախ նույնիսկ ուժեղ կերպով, դարձյալ զգացնել է տալիս իրեն, և այդ հարցում Ալիշանը մնում է նույն Մխիթարյան կրոնավորը,

¹² «Հուշիկք հայրենյաց հայոց», հ. Ա, էջ 257:

բայց նրա պատկերացմամբ դա մի լրացուցիչ ազդակ է հայրենասիրության զարգացման համար:

«Հուշիկք հայրենյաց հայոց»-ը առաջադիմական խոշոր դեր կատարեց հայ գրականության պատմության մեջ: Առաջին անգամ Ալիշանն էր, որ, ի տարբերություն որոշ արևմտահայ արձակագիրների, առաջ քաշեց հայ ժողովրդին իր ազգային հերոսապատումների վրա դաստիարակելու խնդիրը, հանդիսանալով պատմագեղարվեստական արձակի հիմնադիրն ու առաջին ներկայացուցիչը արևմտահայ իրականության մեջ: Ձեռնարկելով «Հայ համբակաց» հիշյալ ոգով դաստիարակելու վսեմ գործին, Ալիշանը միաժամանակ այդ հողի վրա ջերմ, առողջ հայրենասիրություն էր զարգացնում, կոչ անելով է՛լ ավելի սիրել, է՛լ ավելի ուսումնասիրել հայրենի երկիրը, նրա անցյալն ու ներկան, նրա գրականությունն ու կուլտուրան: Ահա թե ինչու գրքի գլուխներից շատերը թարգմանվեցին եվրոպական մի քանի լեզուներով, իսկ ամբողջ «Հուշիկք հայրենյաց հայոց»-ը վերահրատարակվեց ևս երկու անգամ (1921 և 1944) և մինչ այսօր էր շարունակում է հիացմունք պատճառել իր ընթերցողներին:

Ալիշանի գեղարվեստական ստեղծագործության երրորդ շրջանը ընդգրկում է 1870-ից մինչև իր մահը՝ 1901 թվականն ընկած տարիները:

Այս ժամանակաշրջանում Ալիշանի ստեղծագործության մեջ նկատում ենք մի քանի էական փոփոխություններ: Դրանցից առաջինն այն է, որ գեղարվեստական ստեղծագործությունները չափազանց հազվադեպ են դառնում, համեմատած նախորդ շրջանի հետ: Դրա պատճառը թերևս այն կապիտալ մենագրություններն էին, որոնք սկսել էին իրար հետևից հանդես գալ, և որոնք խլում էին Ալիշանի աշխատանքային օրվա զգալի մասը, հաճախ էլ՝ զիջերը: Մյուս փոփոխությունն այն է, որ հիմնականում թողնելով բանաստեղծական ժանրը, հեղինակն անցնում է արձակի բնագավառը: Ճիշտ է, այս ժամանակաշրջանում զանազան առիթներով նա գրում է մի քանի բանաստեղծություններ, բայց էականը մնում է արձակը, ըստ որում խոհական-փիլիսոփայական արձակը: Այս շրջանի իր գեղարվեստական ստեղծագործությունների մեջ Ալիշանը մեզ ներկայանում է որպես ջերմեռանդ մի կրոնավոր, որը միայն մեկ

նպատակ է հետապնդում, այն է՝ ընթերցողների մեջ ամրապնդել հավատը, կրոնական աշխարհայացքը: Այս տեսակետից բնորոշ է 1887 թվականին գրած «Մասն իմ բարի» բանաստեղծությունը, ուր հեղինակը իր և իր նախորդների գործունեությունը քննելուց հետո հանգել է այն մտքին, որ այդ ամենը են «սնտից յոյժ բազում».

...Մտի, տեսի գաշխարհս, ու ահա՛նգ հուպ թողում
Քննեցի զգործ նախնեաց-սնտիք յոյժ բազում.
Եվ կամիմ նախ, որ յոյժ սաստիկ զգամ սէր,
Բայց ոչ զանձին, այլ որ զԱստուած եւ յընկեր
Գեղեցկութիւն տարփամ, ըզստոյզ գեղ և զարդ՝
Հաստչին պատկերն է յիս պահեալ անաղարտ:

Այսպիսին է դարձել Ալիշանի աշխարհայեցողությունը:

Վերը տեսանք նրա առաջադիմական դերը լեզվի հարցում: Իր ստեղծագործության երրորդ շրջանում, երբ, տրամաբանորեն դատելով, պետք է որ շարունակեր իր իսկ սկսած գործը, այսինքն՝ աշխարհաբար լեզվով և աշխարհիկ բովանդակությամբ նորանոր երկեր ստեղծել, Ալիշանը միայն նահանջում է իր դիրքերից դեպի գրաբարը: Այս շրջանի գործերի անվիճելիորեն գերակշիռ մասը գրված են այնպիսի խրթին գրաբարով, որ առանց լուրջ ճիգերի անկարելի է հասկանալ:

Չենք խորանում այս շրջանում Ալիշանի գրած մյուս երկերի վերլուծության մեջ: Դրանք զուտ կրոնական բնույթի գործեր են: Թվենք մի քանիսի վերնագրերը. «Աղօթք Աբեղայի» (1878), «Ոսկեգիրք հրահանգ խոնարհութեան» (1878), «Ճառք հոգևորք վասն միանձանց» (1904) և այլն:

Սակայն սրանք և վերևում հիշատակված այս տիպի գործերը չեն, որ բնորոշում են Ալիշանին: Լինելով կրոնական միաբանության անդամ, հասկանալի է, որ նա չէր կարող չգրել այդ կարգի գործեր, ուսումնասիրություններ, բազմաթիվ բանաստեղծություններ (տե՛ս «Նուագք»-ի առաջին հատորը), որոնք այսօր բացարձակապես արժեքագուրկ են:

Ալիշանը հիշվում է և պիտի հիշվի որպես ականավոր, եվրոպական հռչակ ունեցող գիտնական, որպես կրքոտ հայրենասիրական բանաստեղծությունների հեղինակ, որոնք նրան դարձրին հայ պոեզիայի Նահապետը: Եվ վերջապես՝ Ալիշանի

գրական փառքի անկապտելի մասն են կազմում նրա գեղարվեստական արձակ գործերը, հատկապես «Հուշիկք հայրենյաց հայոց»-ի երկու հատորները, որոնց վրա հայ ժողովրդի բազմաթիվ սերունդներ են դաստիարակվել:

Ալիշանն իր հաստատուն տեղն ունի հայ գրականության և հայագիտական մտքի պատմության մեջ:

Ղ.ԱԼԻՇԱՆԻ ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒՅՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԱՆՁԻՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ՝ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳՈՎ

1852

«Ծաղկաքաղ քերթողաց անգղիացւոց» (հայերեն ու անգլերեն տեքստերը համատեղ), Վենետիկ, 233 էջ, նույնը՝ 1887 թ., նույնը՝ 1907 թ.:

Ա. Լիկուրիոս «Պատրաստութիւն մահու», Վենետիկ, 318 էջ (թարգմանություն իտալերենից), նույնը՝ 1885 թ., ապա՝ 1893 թվականներին:

«Հայոց երգք ռամկականք» (հայերեն ու անգլերեն տեքստերը համատեղ), Վենետիկ, 85 էջ, նույնը՝ 1867 թ.:

1853

«Աշխարհագրութիւն Հայաստանի», Վենետիկ, 100 էջ:

«Սովերք Հայկականք» (հրատարակությունն ընդհատումներով շարունակվում է մինչև 1934 թվականի վերջերը, ընդամենը 24 հատոր: Բացի վերջին երկու հատորից, մյուսներն Ալիշանինն են):

«Քաղաքական աշխարհագրութիւն նկարացոյց պատկերօք», Վենետիկ, 800 էջ:

«Նմանութիւն սրբոյն Ալոյիսիոսի Գոնզակայ պաշտպանի մանկանց», Վենետիկ, 174 էջ, նույնը՝ 1932 թ.:

1855

«Տեղագիր հայոց մեծաց», Վենետիկ, 105 էջ: Նույնը՝ ֆրանսերեն, Դյուլյորիեի թարգմանությամբ, 1869 թ.:

1857

«Նուագք» (1-ին և 2-րդ հատորները), Վենետիկ:

Ա հատոր «Մանկունի», 225 էջ, վերահրատարակված 1881 թ.:

Բ հատոր «Մաղթունի», 268 էջ, վերահրատարակված 1885 թ.:

1858

«Նուագք» (3-րդ, 4-րդ, 5-րդ հատորները), Վենետիկ:

Գ հատոր «Հայրունի», 302 էջ, վերահրատարակված 1867 և 1927 թ.:

Դ հատոր «Տէրունի», 286 էջ, վերահրատարակված 1888 թ.:

Ե հատոր «Տխրունի», 236 էջ, վերահրատարակված 1886 թ.:

«Ռուդոլֆ Հավերդունի» (Հ. Բիքերի չափածո վիպասանության թարգմանությունը. համատեղ տրված են հայերեն և գերմաներեն տեքստերը), Վենետիկ, 500 էջ:

1860

«Բտալիա» (Բայրոնի «Չայլդ Հարոլդ» պոեմի 4-րդ երգի թարգմանությունը. համատեղ տրված են հայերեն և անգլերեն տեքստերը), Վենետիկ, 146 էջ, նույնը անփոփոխ՝ 1889 և 1891 թվականներին:

1862

«Վարդանայ վարդապետի հաւաքումն պատմութեան» (տեքստաբանական աշխատանքները, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ալիշանի), Վենետիկ, 184 էջ:

1864

«Կիրակոս պատմիչ» (տեքստաբանական աշխատանքները, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ղ. Ալիշանի), Վենետիկ, 265 էջ:

1865

«Հաղորդասեր հոգի» (Մ. Բարկանիի գրքի՝ իտալերենից կատարված թարգմանությունը), Վենետիկ, 462 էջ:

1866

«Նվեր տղայոց», Վենետիկ, 58 էջ: Նույնը անփոփոխ՝ 1886 թ., նույնը լրացումներով՝ 1895 թ.:

1868

«Աբգարի թուղթ երկասիրությունն Լաբուրնա ասորի մատենագրի» (անգլերենից թարգմանությունը, առաջաբանն ու ծանոթագրություններն Ալիշանի), Վենետիկ, 71 էջ, նույնը՝ ֆրանսերեն, նույն թվականին:

1869

«Խոսքով Անձնացի» (առաջաբան և ծանոթագրություններ), Վենետիկ, 67 էջ:

«Հուշիկք հայրենյաց հայոց» (1-ին հատոր), Վենետիկ, 540 էջ:

1870

«Հուշիկք հայրենյաց հայոց» (2-րդ հատոր), Վենետիկ, էջ 574, վերահրատարակված 1921 թ. երկու հատորները միասին, 1944 թ. (ամբողջ «Հուշիկք»-ը մաս-մաս հրատարակվել է «Բազմավեպ»-ում, 1862 թվականի հունվարից սկսած):

«Նշմարք եւ նշխարք Հայաստանի», Վենետիկ (նույն թվականին ունեցել է կրկին տպագրություն, 1872 թվականին թարգմանվել է ֆրանսերեն, 1875 թվականին՝ անգլերեն, 1893 թվականին՝ գերմաներեն: Հայերենը կրկին հրատարակվում է 1902 թվականին: Վենետիկ, 110 էջ):

1871

«Զանգակ» (Շիլլերի համանուն գործի թարգմանությունը թարգմանչի խորհրդածություններով հանդերձ), Վենետիկ, 22 էջ:

1873

«Շնորհալի և պարագա իւր», Վենետիկ, 540 էջ (մաս-մաս հրատարակվում էր «Բազմավեպ»-ում՝ 1872 թվականի հունվարից սկսած):

1874

«Ընդ եղենեաւ», Վենետիկ, 72 էջ: Նույնը աշխարհաբար թարգմանությամբ՝ 1930 թ., նույնը՝ մասնակի կրճատումներով՝ 1944 թ., 110 էջ:

«Քնար ամերիկյան» (անգլերեն և հայերեն տեքստերը համատեղ), Վենետիկ, 85 էջ:

1876

«Սմբատ Գունդատաբլ հայոց, և անսիզք Անտիոքայ» (հայերեն ու ֆրանսերեն, համատեղ տեքստերով, առաջաբանով ու ծանոթագրություններով), Վենետիկ, 93 էջ:

1877

«Գիրք վաստակոց», Վենետիկ, 263 էջ:

1878

«Ոսկեգիրք կամ հրահանգ խոնարհութեան», Վենետիկ, 86 էջ:

1881

«Շիրակ, տեղագրութիւն պատկերացոյց», Վենետիկ, 192 էջ:

1885

«Միսուան և Լևոն Մեծագործ», Վենետիկ, 592 էջ, նույնը՝ նույն թվականին, համառոտ, 177 էջ, նույնը ֆրանսերեն՝ 1899 թ., իսկ 1888 թ. «Լևոն Մեծագործ» գլուխն առանձին թարգմանվում է ֆրանսերեն:

1890

«Այրարատ բնաշխարհ Հայաստանեայց», Վենետիկ, 590 էջ:

1893

«Միսական», Վենետիկ, 562 էջ:

1895

«Հայբուսակ կամ հայկական բուսաբանութիւն», Վենետիկ, 698 էջ (մաս-մաս հրատարակվում էր «Բազմավեպ»-ում, 1893 թվականի մարտից սկսած):

«Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց», Վենետիկ, 557 էջ (մաս-մաս հրատարակվում էր «Բազմավեպ»-ում՝ 1894 թվականի հունվարից սկսած):
Նույնը՝ 1909 թ.:

1896

«Կամենից տարեգիրք հայոց», Վենետիկ, 274 էջ:

«Հայ-Վենետ», Վենետիկ, 560 էջ (1-ին մասը 1893 թվականին լույս էր տեսել իտալերեն: Հայերենը մաս-մաս հրատարակվում էր «Բազմավեպ»-ում՝ 1890 թվականի սեպտեմբերից սկսած): Նույնը իտալերեն, համառոտ թարգմանությամբ, նույն թվականին, 224 էջ:

1901

«Հայապատում», Վենետիկ, 800 էջ (նույնը փոքրադիր, 4 հատորով: Աշխատությունն ավարտվում է 1902 թ. սկզբներին, երբ արդեն չկար Ալիշանը):

«Արշալոյս քրիստոնեության հայոց», Վենետիկ, 386 էջ (մաս-մաս հրատարակվում է «Բազմավեպ»-ում՝ 1900 թվականի մայիսից սկսած):

1904

«Հայաստան առաջ քան՝ զլինելն Հայաստան», Վենետիկ, 290 էջ:

«Ճարք հոգևորք վասն միանձանց», Վենետիկ, 696 էջ:

Երևան, 1959